

**NKANELO WA SWIYILA LESWI FAMBELANAKA NI RIFU
EXIFUNDZENINTSONGO XA HLANGANANI**

HI

SINDISA BERTHA KUBAYI

NOMBORO YA XICHUDENI

11554279

XITSALWANA XO ENGETELA EKA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO XA

XA

“MASTERS OF ARTS”

EKA DYONDZO YA XITSONGA

EKA XIKOLO XA TISAYENSE TA SWA VANHU NI MAHANYELO

**EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R.MATHIVHA YA TINDZIMI TA
AFRIKA, VUTSHILA NI NDHAVUKO**

EYUNIVHESITHI YA VENDA

MULETERI : DR CHAUKE M.T

LEMBE : 2016

Xihlambanyo

Mina, **Sindisa Bertha Kubayi** ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu i ntirho wa mina naswona a wu si tshama wu heleketiwa eka yunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi mina hi xikongomelo xa ku kuma digiri kumbe ku kamberiwa. Mitirho hinkwayo leyi ndzi yi tirhisiweke kumbe tshaheke ndzi kombisile eka nongonoko wa tibuku leti tirhisiweke.

Nsayino wa xichudeni.....Siku:.....

Declaration

I, Sindzisa Bertha Kubayi, declare that “**An Analysis of Taboos related to death among the Vatsonga/Machangana at Hlanganani in Vhembe District Limpopo Region**” is my own work and has not been previously submitted in any form whatsoever, by myself or anyone else, to this university or to any other educational institution for any degree or examination purposes. All the sources that I have used or quoted have been indicated and duly acknowledged by means of complete references.

Signature.....**Date**.....

Xikhenso

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi nga ndzi rhangela eka tidyondzo leti. Xin'wana ndzi tisa ku khensa eka muleteri wa mina Dokodela Chauke M.T lava nga ndzi pfuna ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso lowu.

Xin'wana xikhenso xi kongomisiwa eka valeteri hinkwavo va Xitsonga lava nga ndzi pfuna hi tindlela to hambana-hambana kuva ndzi fikelela tidyondzo ta mina.

Ndzi tlhela ndzi ku xandla ehenhla ka xin'wana xandla eka vatswari va mina lava nga ndzi kucetela ku ya emahlweni na dyondzo. Vona i Tatana George Kubayi lava nga ndzi sukela ndza ha ri ntsongo na Manana Shalate Kubayi lava nga sala va khome ximhandzana xa ku hi kurisa loko tatana va hi siyile. A va tala ku vula leswaku dyondzo i xitlhangu.

A ndzi nga rivali nhloko ya xikolo xa Vulani Tatana Mahwayi G.P loko va ndzi pfumelerile ku yisa tidyondzo ta mina emahlweni. Xin'wana ndzi khensa kokwana N'wa-Khazamula lava nga ndzi pfuna hi ku ndzi hlamusela swiyila swa rifu.

A ndzi rivali ku khensa Yunivhesiti ya Venda leyi nga ndzi hakelela mali yo dyondza.

Abstract

The study examines the taboos of death and their significance in the context of Xitsonga culture in the Hlanganani Area of the Vhembe District, Limpopo Province of South Africa. The study deals with social taboos pertaining to death and how Vatsonga perceive their dead. The principal aim of the study is to highlight the significance of taboos pertaining to death, the burial and the post-burial rites/rituals amongst Vatsonga in the Hlanganani Area. The study guarantees the continuity and resilience of the post-burial rituals. Accordingly, the study shows that the taboos are largely reflected through language. The study will recommend that the taboos as the important components of Xitsonga culture must be incorporated in the South African education system. More importantly, the study shows that language and culture are interlinked and cannot be separated. The researcher will employ the Renaissance Theory. The Renaissance Theory argues that a number of indigenous cultural identities, values and norms which used to be functional for society in the past can still be used today if properly utilised because they are the building blocks of indigenous existentiality. It is an emerging postcolonial philosophy which envisions reclaiming the glories of the African past. It posits that to think of the African life is to think of the unity of the shared perennial communitarian values. Data will be collected through interviews and focus groups.

Keywords: traditional literature, death, Tsonga/Shangaans, rituals, taboos, grave, grave diggers

Nkomiso

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa swiyila swa rifu ni nkoka swa swona hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga endhawini ya le Hlanganani, eXifundzenintsongo xa Vhembe xa Xifundzankulu xa Limpopo, eAfrika-Dzonga. Ndzavisiso wu kongomisa eka swiyila leswi fambelanaka ni rifu na ndlela leyi Vatsonga va vonaka rifu hi yona. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kombisa nkoka wa swiyila leswi fambelanaka ni rifu, malahlele na mitirho leyi endliwaka endzhaku ka ku lahla eka Vatsonga va le ndhawini ya Hlanganani. Ndzavisiso lowu wu tiyisisa ku ya emahlweni ka swiyila leswi landzeleriwaka endzhaku ka rifu. Hi ntiyiso swiyila swi humelerisa hi ku tirhisa ririmi. Ndzavisiso lowu wu ta bumabumela leswaku swiyila tanihi swiphemu swa nkoka swa ndhavuko wa Vatsonga swi fanele swi katsiwa eka kuva xiphemu xa dyondzo ya Afrika- Dzonga. Xa nkoka hileswaku ndzavisiso lowu wu komba leswaku ririmi na ndhavuko swi ni vuxaka na kona a swi hambanyiseki. Mulavisisi u ta tirhisa thiyori ya Renaissance. Thiyori ya Renaissance yi tlhontlha leswaku nhlayo ya vutitivisi bya ndhavuko, minkoka na mikhuva leyi a yi ri tiphuphu ta rixaka ra tolo yi nga ha tirhisiwa loko yi tirhisiwa hi ndlela ya kahle kuva tiphuphu ta ndlandlamuko wa xintu. Lawa i mavonelo yantshwa ya le ndzhaku ka vukolonyi ya ku kutsula na ku pfuxa hi vuntshwa xikhale. Leswi swi vula leswaku ku ehleketa hi vutomi bya Xiafrika i ku ehleketa hi ku avelana vutihlamuleri byo tirhisana. Mahungu ya ndzavisiso lowu ma ta hlengeletwa hi ku tirhisa endlelo ra nhloko hliso wa swivutiso na ku vulavula na vanhu hi mitlawana.

Marito ya nkoka: matsalwa ya ndhavuko, rifu, Vatsonga/Machangana, makhuma, swiyila, sirha na timhisi

Nongonoko wa swa le ndzeni.....	Pheji
Xihlambanyo.....	i
Swikhenso.....	ii
Nkomiso.....	iii
Abstract.....	iv
NDZIMA YA 1.....	1
1. Manghenelo.....	1
1.1 Xitatimendhe xa ndzavisiso.....	1
1.2 Nsusumeto.....	1
1.3 Xikongomelo.....	2
1.4 Swivutiso swa ndzavisiso.....	2
1.5 Rimba ra thiyori.....	3
1.6 Nkoka wa ndzavisiso.....	4
1.7 Nhlamuselo ya matheme.....	4
1.7.1 Matsalwa ya ndhavuko.....	4
1.7.2 Rifu.....	5
1.7.3 Vatsonga/machangana.....	7
1.7.4 Makhuma.....	8
1.7.5 Swiyila.....	8
1.7.6 Ku onhakeriwa.....	10
1.7.7 Sirha.....	11
1.7.8 Timhisi.....	11
1.8 Matimu ya vatsonga.....	11

1.9 Malongolokelo ya ndzavisiso.....	15
1.10 Nkatsakanyo.....	16
Ndzima ya 2.....	17
2. Mitirho leyi endliweke mayelana ni nhlokomhaka leyi.....	17
2.1 Manghenelo.....	17
2.2 Nkanelo wa mitirho leyi endliweke.....	17
2.3 Nkatsakanyo.....	21
Ndzima ya 3.....	22
3. Maendlelo.....	22
3.1 Manghenelo.....	22
3.2. Xikopu na sampulu swa ndzavisiso.....	22
3.3.Tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu.....	22
3.3.1 Nhloko hliso wa swivutiso	22
3.3.2. Maendlelo yo xopaxopa.....	23
3.3.3 Nkanelo wa mahungu.....	25
3.4 Milawu leyi nga ta hloniphiwa.....	25
3.5 Mindzelekano ya ndzavisiso.....	26
3.6. Nkatsakanyo.....	26
Ndzima ya 4.....	27
4. Nkanelo wa leswi endliwaka loko ku lovile munhu.....	27
4.1 Manghenelo.....	27
4.2 Migingiriko leyi endliweke loko ku love munhu.....	27
4.2.1 Ricece.....	27

4.2.2 Nhwana.....	28
4.2.3 Jaha.....	28
4.2.4 Manana	28
4.2.5 Tatana.....	29
4.2.6 Hosi.....	31
4.3 Nkatsakanyo.....	32
Ndzima ya 5.....	33
5. Ku lahliwa ka mufi ni mitirho leyi endliwaka endzhaku ka rifu.....	33
5.1 Manghenelo	33
5.2 Malahlele.....	33
5.2.1 Ku onhakeriwa.....	33
5.2.2 Ku lahliwa ka ricece leri nga si milaka meno.....	34
5.2.3 Ku lahliwa ka nhwana.....	36
5.2.4 Ku lahliwa ka jaha.....	37
5.2.5 Ku lahliwa ka nhloko ya muti kumbe wansati wa muti.....	39
5.2.5.1 Ku huma endlwini na ku ya sirheni.....	39
5.2.5.2 Sirheni.....	40
5.2.6 Ku lahliwa ka hosi.....	41
5.3 Byala bya timhisi.....	43
5.3.1 Xikongomelo xa byala bya timhisi.....	43
5.3.2 Leswi swi endliwaka hi siku ra byala bya timhisi.....	44

5.4 Ku koka rihlampfu ni nkoka wa swona.....	45
5.4.1 Xikongomelo xa ku koka rihlampfu.....	45
5.4.2 Malulamiselo ya ntirho wo koka rihlampfu.....	45
5.4.3 Ku swekiwa ka byala.....	46
5.4.4 Makokelo ya rihlampfu.....	46
5.5 Ku hangalasa nkosi.....	48
5.5.1 Ku hangalasa timpahla.....	48
5.5.2 Ku hangalasa xivala xa timbuti na tihomu.....	48
5.5.3 Ku pandza ndzhaka.....	49
5.5.4 Wanuna loyi a feraweke hi nsati.....	50
5.6 Milawu leyi faneleke ku landzeleriwa loko kuri na rifu.....	50
5.6.1 Milawu kumbe swiyila.....	50
5.7 Ku huma mungoma.....	55
5.8 Nkatsakanyo.....	55
Ndzima ya 6.....	57
6. Ku dlayiseta.....	57
6.1 Manghenelo.....	57
6.2 Nkatsakanyo.....	57
6.3 Swibumabumelo.....	58

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

1.1 XITATIMENDHE XA NDZAVISISO

Milawu kumbe swiyila i michumu leyi letelaka vutomi bya rixaka rin'wana na rin'wana emisaveni hinkwayo. Milawu kumbe swiyila leyi fambelanaka ni rifu i ya nkoka swinene ku ri vanhu va yi landzelela leswaku va hanya vutomi hi ndlela leyi faneleke. Ku pfumaleka ka nawu endhawini yin'wana na yin'wana swi endla leswaku kuva na hasahasa. Swiyila leswi swi fambelanaka ni rifu swi ve kona hi mpfhuka misava yi sungula. Swi hundziseriwa eka rixaka rin'wana na rin'wana hi ririmi ro karhi. Hikokwalaho ndhavuko ni ririmi a swi hambanyiseki. Ririmi hi xona xifambisinkulu xa swikhedzakhedza hinkwaswo swa ndhavuko. Eka rixaka ra Vatsonga/Machangana ririmi ra Xitsonga hi rona ri nga khoma ndhavuko hi ku angarhela. Vatsonga va tiva mfuwo wa rixaka ra vona hikokwalaho ka ririmi. Khale mfumo wa rixaka a wu hundzisiwa ntsena hi nomo, kambe sweswi swa olova hikuva hinkwaswo swa kota ku tsariwa ehansi hi ku tirhisa milavisiso leswaku rixaka ra mundzuku ri nga hanyi emunyameni. Vutivi hinkwabyo byi tirha ku ntshuxa vanhu eka swiyenge hinkwaswo swa vutomi bya vona. Hikokwalako ka ndzavisiso lowu Vatsonga/Machangana va ta lemukisiwa hi nkoka wa milawu kumbe swiyila leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni loko va tshwuka va humelele hi rifu. Leswi swi tava pfuna kuva va tikhoma hi ndlela leyi nga ta papalata nxungeto wa vutomi bya vona ehenhla ka mavabyi lama nga va kona hi ku honisa swiyila swa rifu.

1.2 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hikwalaho ka nkayivelo wa

milavisiso leyi vulavulaka hi swiyila swa rifu eka Vatsonga/Machangana va le xifundzenintsongo xa Hlanganani. Xin'wana lexi ndzi susumeteke ku tsala xitsalwana lexi i ku lava ku kombisa leswaku swiyila i swa nkoka eka vutomi bya Vatsonga/Machangana. Mhaka yin'wana leyi nga ndzi hlohlotela ku endla ndzavisiso wa muxaka lowu i ku lava ku tsundzuxa ni ku lemukisa Vatsonga/Machangana leswaku rifu ra chavisa no xiximiwa hikuva vanhu va fanele va landzelela swiyila leswi vekiweke ku lawula matikhomele ya vona loko rifu ri va werile. Leswi swi ta endla leswaku va kula vari karhi va tiva mikhuva ni mitolovelo leyi vakokwana va vona a va yi landzela ku sukela khale. Vutivi bya swiyila kun'we ni mikhuva ni mitolovelo ya rifu swi nga endla leswaku rixaka ra namuntlha na mundzuku ri kula ri lalama hikuva va tiva ni ku landzela swiyila leswi.

1.3 XIKONGOMELO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku kombisa milawu ni swiyila leswi fambelanaka ni rifu. Xin'wana xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lava ku lemukisa vadyondzi ni valavisisi hi nkoka na ntikelo wa milawu wa swiyila leswi swi faneleke ku landzeleriwa loko ku hundzile munhu emisaviseni. Leswi swi ta pfuna rixaka ku tekela enhlokweni na ku papalata swiyila leswi nga hetelelaka swi ngenhisile vanhu eka khombo ra mavabyi ni ku tlhela swi vanga rifu rin'wana endyangwini. Ndzavisiso lowu wu tava mpfuxelelo wa vumunhu kumbe xindzhuti lexi ku nga xona phuphu ya vutomi bya Vatsonga/Machangana.

1.4 SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

- a) Xana swi na nkoka ku va ni vutivi hi rifu ni switandzhaku swa rona ke?
- b) Hi wihi nkoka wa swiyila erixakeni ra Vatsonga na tinxaka tin'wana?
- c) Xana swi ni nkoka ku landzelela swiyila ke?

1.5 RIMBA RA THİYORI

Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka thiyori ya *African Renaissance*. Thiyori leyi yi hlamuseriwa kahle hi Muyambo na Maposa (2013:590) loko va ku:

It is an emerging postcolonial philosophy which envisions reclaiming the glories of the African past. It posits that to think of the African life is to think of the unity of the shared perennial communitarian values.

Hi ndlela yin'wana thiyori ya *African Renaissance* yi tshikelela mhaka yo pfluxa hi vuntshwa timhaka ta swa mfuwo wa rixaka leswi vanhu va swi cukumeteke hi ku ehleketa leswaku swi va chicha xiyimo. Hikokwalaho Muyambo na Maposa (2013:590) va ya emahlweni va boxa ku ri:

The Renaissance Theory argues that a number of indigenous cultural identities, values and norms which used to be functional for society in the past can still be used today if properly utilised because they are the building blocks of indigenous existentiality.

Hileswaku thiyori leyi yi swi veka erivaleni leswaku mfuwo wa rixaka wa ha ri ni nkoka evuton'wini bya vanhu hikuva va tiva lomu va humaka kona. Hi ndlela yin'wana vanhu va tiva swikhedzakhedzani swo hambanahambana swa mfuwo wa rixaka ra vona.

1.6 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku lemukisa valavisisi, vadyondzi ni van'watindzimi hi milawu na swiyila leswi fambelanaka ni rifu hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga/Machangana. Hi ndzavisiso lowu vadyondzi va tindzimi ta Xintima hi ku angarhela ni va Xitsonga hi ku kongomisa va ta kota ku tiva ni ku lemuka nkoka wa milawu na swiyila leswi fambelanaka ni rifu. Hi nga vula leswaku vadyondzi va Xitsonga va ta kota ku tiva na ku hlayisa ndhavuko wa vakokwa wa vona. Leswi swi nga katsa ni ku hlohotela vavulavuri va Xitsonga ku hlayisa ririmi ra vona hikuva ririmi i ndzhaka ya vavulavuri.

Ndzavisiso wu ta pfala vangwa leri nga kona eka milavisiso ya swa mfuwo wa rixaka. Van'watindzimi va nga hlohloleka ku endla milavisiso leyi kongomisaka eka timhaka leti nga khoma mfuwo wa rixaka. Hi nga vula leswaku ndzavisiso lowu wu ta tlhontlha valavisisi leswaku va hisekela ku lavisisa ni swivangelo swa ku nyamalala ka vumunhu na nxiximo lowu vanhu a va wu kombisa loko kuri ni rifu. Namuntlha rifu a ra ha chaviwi ni ku xiximiwa hi ndlela leyi khale a swi endliwa hakona.

1.7 NHLAMUSELO YA MATHEME

Mulavisisi u nyika ni ku hlamusela matheme lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso wa yena.

1.7.1 MATSALWA YA NDHAVUKO

Matsalwa ya ndhavuko i matsalwa lama kongomaka na mikhuva, mahanyelo, swiyila, swikholwakholwana, swivuriso ni swin'wana leswi khomeke vutomi bya rixaka ro karhi. O'Brien na Rence (2003:24) va hlamusela matsalwa ya ndhavuko

hi ndlela leyi:

Literature reflects the persistent and tenacious nature of culture and tales passed on for generations from an extensive and pervasive body of knowledge and shared experience for a particular ethnic group.

Ntshahlo lowu wu nga laha henhla wu boxa leswaku matsalwa ya ndhavuko ma katsa mikhuva na mahanyelo ya vanhu va rixaka ro karhi. Eka mhaka leyi O'Brien na Rence (2003:34) va tlhela va ku:

Traditional oral literature includes songs, dances and rituals passed on in indigenous languages for centuries within specific ethnic groups"

Ntshahlo lowu wu paluxa leswaku matsalwa ya ndhavuko ya katsa tinsimu, mincino na mipahlu leswi hundziseriwaka hi ku tirhisa tindzimi ta Xintima.

1.7.2 RIFU

Vanhu votala va twisisa rifu hi tindlela to hambanahambana. Leswi swi ya hi vukhongereri kumbe ripfumelo ra vona. Mbiti (1975:118) u boxa mhaka ya rifu hi ndlela leyi:

Different people describe the act of dying as returning home, going away, saying yes to death, disappearing, ceasing to eat, rejecting people, sleeping, saying goodbye, joining the forefathers, snatched away, being broken up.

Ntshaho wa Mbiti wu paluxa leswaku ku fa i ku tlhelela ekaya kumbe ku nyamalala. Lava tshembaka eka ripfumelo ra ndhavuko va vula leswaku mufi u yile ku ya hlangana na vakokwana. Hileswaku rifu i xiyimo lexi moya wa munhu wu hambanaka ni miri. Leswi swi vula leswaku loko munhu a kala a hundza emisaveni ka hari hava vutomi nakambe. Webster (1983:327) u tiyisisa mhaka leyi loko a ku: “Death is a permanent cessation of all vital functions, the end of life or occasion of loss of life”. Marito lama nga boxiwa laha henhla ya hlamusela leswaku rifu i ku lahlekeriwa hi vutomi. Hi Xitsonga rifu ri tekiwa ku nga ri ku hela ka vutomi. Hileswaku rifu i ku suka eka xiyimo xin’wana ku ya eka xin’wana. Loko munhu a loville u vuriwa mufi.

Loko rifu ri humelerile ku na milawu leyi landzeleriwaka ku ya hi mahanyelo na matshamelo ya rixaka rolero. Kasi Mazrui (1988:11) yena u nyika mavonelo lama landzelaka ya nhlamuselo ya rifu loko a ku: “Death is regarded as a natural transformation, and except in the case of the very old, its cause is believed to be the violation of cultural norm”. Hi ndlela yin’wana rifu Mazrui u ri hlamusela kuri ku suka eka xiyimo xo karhi ku ya eka xiyimo xin’wana. U tlhela a engetela leswaku a swi tano eka lavakulu hikuva vona rifu va ri teka kuri ku tluriwa ka mukhuva wa ndhavuko. Hileswaku eka vona rifu ri fambelana ni ku biwa ko karhi loku munhu a hlanganaka na kona hikokwalaho ka ku tlula milawu yo karhi ya ndhavuko wa vakokwa wa vakokwana. Kasi Muyambo na Maposa (2013:589) va tshaha Mbiti (1969; 1975) na Banana (1991) loko va katsakanya nhlamuselo ya rifu hi ku vula leswaku:

In Africa death is regarded as a transitional *rite de passage*, that is, from one stage of human development to the other. When a person dies physically, one transforms to become what has been called the ‘living dead’ . . . or the ‘living timeless’.

Hi ndlela yin'wana marito ya “*living dead* kumbe *living timeless*” eka ntshaho lowu nga laha henhla ya kombisa leswaku lava va feke va ha hanya hikuva hi nga swi kota ku tihlanganisa na vona hi tindlela to hlawuleka ta xintu, xikombiso, hi ku phahla. Leswi swi vula leswaku vafi va swi kota ku lawula vutomi bya hina hambiloko va hundzile emisaveni. Loko swilo swi nga fambi hi ndlela leyi hi yi languteleke hi boheka ku tihlanganisa na vona hi veka xiyimo xa hina hi ku va vikela hi ku phahla.

1.7.3 Vatsonga/Machangana

Vatsonga/Machangana i rixaka ra vantima leri kumekaka eAfrika-Dzonga, Muzambiki, Swaziland na Zimbabwe. EAfrika-Dzonga rixaka leri ri kumekaka hi xitalo ekhale ka tikoxikaya ra Gazankulu. Hi ku kongomisa hi nga vula leswaku Vatsonga/Machangana va kumekaka eswifundzenintsongo swa Vhembe na Mopani eXifudzeninkulu xa Limpopo. Va tlhela va kumeka hi xitalo ekhale ka le Mhala laha sweswi ku welaka eXifundzeninkulu xa Mpumalanga. Va tlhela va kumeka nakambe eXifundzeninkulu xa Gauteng. Ku kombisa leswaku Vatsonga/Machangana i rin'wana ra tinxaka leri vumbaka xiphemu xa Afrika Dzonga webusayiti ya <http://www.sahistory.org.za> loko vi ku:

The black population of SA is divided into several ethnic groups of which the Nguni forms a major part, other main groups are Sotho, the Venda and the Shangaan-Tsonga.

Ntshaho lowu wu komba leswaku Vatsonga i rin'wana ra tinxaka leti kumekaka eAfrika Dzonga. Rixaka leri ri hlawulekile swinene. Ri fuwile hi tlhelo ra ndhavuko lowu ri tinyungubuyisaka hi wona. Rixaka leri ri vulavula ririmi ra Xitsonga.

1.7.4 MAKHUMA

Makhuma i mavabyi kumbe makhombo lawa ma welaka munhu loko a nga xiximi milawu na swiletelo swa swiyila. Makhuma ma wela munhu loyi a khomaka ntshumbu kumbe ku endla swilo leswi nga yirisiwa kumbe swilo leswi nga pfumeleriwiki loko kuri ni rifu endyangwini. *Tsonga English Pocket Dictionary* (2008:145) yona yi hlamusela rito ra makhuma hi ndlela leyi: "Makhuma - illness caused by omission of purification rites after a death". Ntshaho lowu nga laha henhla wu boxa leswaku makhuma i mavabyi lama welaka munhu loko a nga landzeleli milawu leyi fambelanaka ni rifu. Hi nawu wa Xitsonga loko rifu ri werile ndyangu wo karhi ku fanele ku xuviwa kuri ndlela yo basisa ndyangu ni swirho swa ndyangu wolowo. Marito lama nga boxiwa laha henhla ya seketeriwa hi Marhanele (2016:284) loko a ku "makhuma, matlulana, tindzhaka i vuvabyi lebyi vangiwaka hi ku tlula swiyilayila."

1.7.5 SWIYILA

Swiyila i milawu leyi kongomaneke na ku lemukisa na ku sivela vanhu leswaku va nga weriwi hi makhombo yo karhi. Xiyila xi na nhlamuselo na mfihlo. Xiyila xi paluxa leswaku loko u endla nchumu wo huma endleleni u ta weriwa hi khombo ro karhi. Clarence (1993:80) u hlamusela xiyila hi ndlela leyi:

A taboo is the system or art of setting things apart as forbidden as sacred, unclean or cursed. . . Taboos

were enforced by invoking fear."

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku swiyila i maendlelo yo karhi yo hlawuleka lama tirhisiwaka ku sivela vanhu ku endla swilo leswi nga amukelekiki. Swiyila swi fanele swi landzeleriwa hikuva loko swi honisiwa munhu u humeleriwa hi swo biha. Swiyila swi dyondzisa vana mahanyele lamanene hikuva loko va byeriwa leswaku loko vo endla xo karhi va ta humelela hi swo biha. Marito lama nga boxiwa laha henhla ya seketeriwa hi Marhanele (2016:647) loko a ku "swiyila, swilayi i milawu leyi yirisaka maendlelo yo karhi." Ku ya emahlweni Maposa (2011) u ri swiyila swi nga hlamuseriwa kuri ". . . a traditional sacrament which is performed in a socio-religious setting . . . Every rite or ritual has prescribed social rules and customs". Leswi vula leswaku swiyila swi ni milawu ni mikhuva leyi faneleke ku landzeleriwa kuva swi endliwa. Loko rifu ri nghanile emutini lava va saleke a va fanelangi ku hanya muhulahula. Leswi swi seketeriwa hi Thorpe (1998:111) loko a ku:

The things belonging to the deceased should not be used at the times, such as eating utensils or chairs or cars the deceased used. Blankets and anything else in contact with the deceased are all washed and clothes of the deceased are wrapped up in bundle and put away for a year or until the extended period of mourning has ended, after which they are distributed to family member and others they are destroyed by burning.

Va fanele ku sala va landzelela milawu leyi fambelanaka ni ndhavuko wa rixaka ra vona. Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga masangu ya fanele ku songiwa hi swirho swa ndyangu lowu wu nga sukuriwa hi murhandziwa wa wona. Leswi swi seketeriwa hi Anderson (2002:20) loko a ku:

In Southern Africa the period of strict mourning usually Continuous for at least a week. During this time the bereaved stay at home and shave their hair, including facial hair Symbolizes death, and its growing again indicates the Strengthening of life.

Ku tluriwa ka xiyila lexi ku vitana rifu rin'wana endyangwini naswona a hi rifu ntsena kambe makhombo ni mindzhukano yo hambanahambana swi namarhela swirho hi ku landzelelana.

1.7.6 KU ONHAKERIWA

Ku onhakeriwa swi vula loko wansati loyi a nga tika a veleka n'wana masiku ya yena ya nga si fika. N'wana loyi u velekiwa a lovile ku nga va hi nhweti ya vunharhu kumbe ya vukombo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Schwatz ni vatsarikulobye (1988: 911) loko a ku:

. . . act of bringing forth prematurely esp. of expelling
a foetus between the third and seventh month.

Hi ndlela yin'wana, n'wana a nga vi na nkateko wo nyikiwa vito hikuva u velekiwa se a lovile.

1.7.7 SIRHA

I ndhawu leyi nga lulamisiwa hi timhisi leswaku va ta fihla kona mufi. Hi ku kongomisa sirha i nsele/goji leri ceriwaka hi xikongomelo xo veka mufi laha ku nga ta tlhela ku va xitsundzuxo xa yena ku ri vanhu va tiva leswaku ku etlela mani wa ka mani. Marito lama boxiweke laha henhla ya seketeriwa hi Marhanele (2016:615) loko a ku “xivandla xa le swilahlweni lexi ku vekiwaka mufi eka xona.”

1.7.8 TIMHISI

I vanhu lava lulamisaka sirha/nsele laha ku nga ta fihliwa kona mufi. Vanhu lava va vuriwa timhisi hikuva ntirho lowu va wu tirha vusiku tanihi timhisi ti fambaka nivusiku. Marito lawa ya boxiweke laha henhla ya seketeriwa hi Marhanele (2016:668) loko a ku “timhisi i vanhu lava celeke nsele kumbe yindlu yo hetelela ya mufi.”

1.8 MATIMU YA VATSONGA

Matimu ya Vatsonga ya hlamuseriwa ku hambana hi vanhu vo hambana. Vatsonga/Machangana i rixaka ra vantima leri kumekaka eAfrika-Dzonga, Muzambiki na Zimbabwe. Nkuna (2015) u kombisa leswaku Vatsonga va kumeka eka matiko manharhu ya Afrika, ku nga Afrika-Dzonga (4.4 wa tiphesente); Muzambiki (11.3 wa tiphesente); Swaziland (1.7 wa tiphesente); na Zimbabwe (0.8 wa tiphesente). Nhlayo leyi yi landza ku hlayiwa ka vanhu loku ku ngava kona hi lembe ra 2008. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mushwana na Chauke (2015) laha va kombisaka leswaku Vatsonga va kumeka eka matiko

lama boxiweke laha henhla. Vatsari lava va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku eMuzambiki na le Zimbabwe Vatsonga va vitaniwa Machangana, leswi vulaka leswaku 'swihluke swa Soshangane'. EAfrika-Dzonga mavito lama ya tirhisiwa hamambirhi kambe eka vanhu vo tala vito ra Machangana ri tekiwa ri ri ndzhukano. Leswi swi vangwiwa hikuva a va tivoni va ri swihluke swa Soshangane.

Matimu man'wana ma kombisiwa leswaku Vatsonga va davuka eMuzambiki tanihilaha swi vonakaka na hi nhlayo ya vavulavuri va ririmi leri va nga tala kona ku tlula matiko hinkwawo. Hi ta tsundzuka leswaku ekusunguleni a ku ri hava mindzilekano leyi hambanyisaka matiko lama hi nga na wona eka siku ra namuntlha. Nkuna (2015:51) u boxa leswaku:

Xitsonga belongs to the Bantu branch of the Niger-Congo languages. Speakers sometimes called Machangana; it is in fact wrong to call them Tsonga or Shangaan. The speakers of these languages should be known as Vatsonga or Machangana.

Ku ya hi Boonzaaier (2000) rito Vatsonga ri tumbuluka ku suka eka Xirhonga leswi vulaka 'ku suka evuxeni'. Leswi vulaka leswaku Vatsonga va tumbuluka va huma evuxeni. Mavonelo man'wana i ya leswaku rito Vatsonga ri tumbuluka eka rito 'tsonga' hikuva vanhu lava a va tiveka hi ku tshama ndhawu leyikulu leyi biyiweke hi timhandze yi vuriwa mitsonga. Hikwalaho ka leswi, vavulavuri va tindzimi tin'wana va va thyle leswaku i Vatsonga. Mugovhani, Molapo, Ramaite, Mapaya na Rafapa (2013:2) va boxa leswi landzelaka hi Vatsonga:

The name Vatsonga was derived from the type of huts called mintsonga. Around 1800 Soshangana, who was one of

Shaka's generals, invaded Southern Mozambique, where Vatsonga lived. After the invasion, his followers were referred to as Machangana.

Ku hambana ka mahlamuselelo ya matimu ya rito ra Vatsonga/Tsonga na lomu va davukaka kona swi vangiwa hikwalaho ka leswi matimu ya vona, ku fana na matimu ya tinxaka to tala eka tikonkulu Afrika a ya tsariwangi ehansi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Nkhwashu (2011:27) loko a ku:

The information about Vatsonga is not known by many because their history was not recorded as they were illiterate. The Portuguese are the ones who first captured the information about the history of Vatsonga. It is possible that some of the information might not have been well captured because Portuguese recorded what they saw only and they wrote according to their understanding.

Matimu man'wana ya kombisa leswaku hi nkarhi lowu Vatsonga a va titshamerile laha namuntlha ku tivekaka hi le Muzambiki, ku vile na tinyimpi to hambanahambana ta Maputukezi lava a va va lwisa ku va tekela misava ya vona leyo nona. Mathumba (2000) eka Nxumalo (2000) u kombisa leswaku Maputukezi va khomile Nghunghunyana na vana va yena. Endzhaku ka mbhurisano wo leha swinene va vuye va va tshunxa kambe loko yi ri misava yo tala leyo nona a va yi tekile. Leswi swi endlile leswaku van'wana va Vatsonga va balekela eTransvaal, ndhawu leyi namuntlha yi welaka eka xifundzankulu xa Limpopo eAfrika-Dzonga. Magubane (1998) yena u boxa leswaku Vatsonga vo sungula ku tshama eAfrika-Dzonga va fikile hi senchari ya 18.

Lava saleke eMuzambiki vutomi byi sarile byi nonoha swinene hikokwalaho ka tinyimpi to hambanahambana leti a ti hlasela Vatsonga lava a va tshamile hi ku rhula. Hi nkarhi wa tinyimpi leti veke kona Vatsonga ku ya hi hambana ka tinyimba ta vona va vuye va baleka. Van'wana va balekele eAfrika-Dzonga kasi van'wana eZimbabwe. Kasi Mathebula (2013:61) u boxa leswi landzelaka:

Beside pressures that the Tsongas had as a result of military invasions, Tsonga women continued to speak their language and even taught their children to speak Tsonga language. As a result of this kind of attitude from the women, the Tsonga language has survived the military invasions, colonialism and even post-colonialism inferiority complexes.

Vunhenha bya vamanana byi vuyile ku tswala mihandzu leyinene hikuva ririmi ra Xitsonga ri yile emahlweni ri tirhisiwa hambileswi xiyimo a xi tika swinene.

I swa nkoka ku boxa leswaku swa tika ku va hi nga kota ku ba ndzilekano xikarhi ka Mutsonga kumbe Muchangana. Eka siku ra namuntlha Vatsonga/Machangana va kumeka eka swifundzankulu swo hambanahambana swa tiko ra Afrika-Dzonga kambe va kumeka hi xitalo eka swifundzankulu xa Limpopo, Mpumalanga na Gauteng. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mathebula (2013) loyi a tlhelaka a katsa na xifundzankulu xa KwaZulu-Natal. Xitsonga xi nyikiwile xiyimo xa ximfumo hi mfumo wa xidemokirasi endzhaku ka ku pasisiwa ka Vumbiwa bya 1996. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Babane na Mapindani (2012:9) hi marito lama:

Xitsonga is one of the eleven official languages and it is spoken mainly in the Limpopo Province in which it shares linguistic space with Tshivenda and Northern Sotho.

Ku va ririmi ra Xitsonga ri nyikiwile xiyimo xa ximfumo swi vula leswaku ririmi leri ri tirhisiwa eka tindhawu hinkwato ta mfumo ku katsa etihubiyeni ta nawu, eswikolweni, na le ka swiyenge kumbe tindzawulo ta mfumo.

1.9 MALONGOLOKELO YA NDZAVISISO

Eka ndzima ya 1 ku ta andlariwa manghenelo, xitatimende xa xiphiso, nsusumeto, xikongomelo xa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, rimba ra thiyori, nkoka wa ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme, matimu ya Vatsonga, malongolokelo ya ndzavisiso na nkatsakanyo wa ndzima ya 1.

Ndzima ya 2 yi kongomisa eka mitirho leyi endliweke mayelana ni nhlokomhaka leyi mulavisisi a nga ku lavisiseni hi yona.

Eka ndzima ya 3 ku kaneriwa hi xikopu na sampulu ya ndzavisiso, tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu, nhloko hliso wa swivutiso, maendlelo yo xopaxopa, nkanelo wa mahungu, milawu leyi nga ta hloniphiwa na mindzelekano ya ndzavisiso.

Ndzima ya 4 yi kanela hi migingiriko leyi endliweke loko ku lovile munhu, xik., ricece, jaha, nhwana, manana, tatana na hosi.

Eka ndzima ya 5 ku kongomisiwa eka nkanelo wa ku lahliwa ka mufi ni mitirho leyi endliwaka endzhaku ka rifu, malahlele, ku onhakeriwa, byalwa bya timhisi, ku koka rihlampfu, ku hangalasa nkosi, milawu leyi faneleke ku landzeleriwa loko ku humelerile rifu endyangwini na nkatsakanyo.

Ndzima ya 6 yi ta songasonga timhaka hinkwato leti nga kaneriwa eka ndzavisiso hi ku nyika nkatsakanyo ni swibumabumelo swa ndzavisiso.

1.10 NKATSAKANYO

Ndzima leyi yi hlamuserile hi xikongomelo na nsusumeto lowu endleke leswaku mulavisisi a lavisisa hi nhlokomhaka leyi. Eka ndzima ya 1 ku tlhele ku xaxamitiwile swivutiso leswi ndzavisiso wu faneleke ku swi hlamula. Xin'wana xa nkoka lexi ku nga kaneriwa hi xona eka ndzima leyi i nkoka wa ndzavisiso. Matheme lama nga ta tirhisiwa ya hlamuseriwile hi vuenti leswaku valavisisi ni vahlayi swi va olovela ku twisisa ndzavisiso lowu hi ku angarhela. Ku gimetiwa ndzima hi ku kombisa leswi languteriwaka eka tindzima leti nga ta landzelana.

NDZIMA YA 2

2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE MAYELANA NI NHLOKOMHAKA LEYI

2.1 MANGHENELO

Xikongomelo xa xiphemu lexi i ku xopela mitirho yo hambanahambana leyi endliweke mayelana ni nhlokomhaka leyi. Mitirho leyi nga ta xopaxopiwa yi ta katsa milavisiso ya tidyondzo ta masitasi na ta vudokodela, tibuku na maphepha ya milavisiso leyi kandziyisiweke eka tijenali.

2.2 NKANELO WA MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Setsiba (2013) eka ndzavisiso wa masitasi wa *Mourning rituals and practices in Contemporary South African Townships: A Phenomenological Study* u kombisa leswaku tinxaka hinkwato ta vanhu ti na mitolovelo ni swikholwakholwani swa vona mayelana ni rifu. U tlhele a boxa leswaku ndhavuko wun'wana ni wun'wana wu ni tindlela ta wona leti yi titirhisaka ku tirhana ni ku lahlekeriwa kumbe loveriwa hi munhu. Eka tinxaka tin'wana mufi u hundzuka munhu wo xiximeka hi ku tshemba leswaku se u wela eka swikwembu. Hi ndlela yin'wana va tshemba eka mavonelo ya Mbiti (1975) loko a kuri rifu a hi ku hela ka vutomi kumbe vumunhu bya munhu kambe kova ku cinca ka xiyimo xa yena. Hileswaku maxaka ya yena va tshembela eka yena ku kuma mikateko hi ndlela yo tityela leswaku mufi u ta va nyika hinkwaswo leswi va nga ta swi kombela. U ta hundzisa ku navela ka vona eka hinkwavo va ka vona lava feke ivi va teka xiboho xo va hlamula hi ku va katekisa hi leswi va swi dingaka.

Setsiba (2013) u ya emahlweni a khumbha mhaka ya ntlangu lowu vaka kona endzhaku ka ku lahliwa ka mufi ('after tears party') emadorobeni. Hi ku ya hi

ndzavisiso wa Setsiba, vaaki va le madorobeni a va landzeleli milawu yo tika yo rila varhandziwa wa vona ku fana ni le makaya. Xa vona i ku endla ntlangu wa le ndzhaku ka ku lahla. Kasi hi ku landza xintu vaferi va fanele ku xixima mufi hi ku tshama nkarhi lowu pimiweke naswona va ta tshunxeka ntsena endzhaku ka lembe loko va endlile timfanelo leti fambelanaka ni ku hluvula. Leswi swi endliswa hi nxiximo lowukulu hikuva mufi u hundzuka 'xikwembu' eka vona. Hileswaku ku ya hi Setsiba va rile murhandziwa hi ndlela yo n'wi xixima. Kasi emadorobeni a swi teki nkarhi hikuva nkhuvo wa le ndzhaku ko lahla va wu teka kuri ku tisula mihloti ivi vutomi byi fanele ku ya emahlweni. Hambiswiritano van'wana vahloko hlokisiwa va vona kuri ndlela yo pfumala ku xixima eka mufi hikuva munhu u fanele ku ririwa nkarhi wo leha ku ringana lembe.

Ndlovu (2013) eka ndzavisiso wa *Mourning Cultural Practices Amongst the Zulu Speaking Widows of the KwaNyuswa Community: A Feminist Perspective* u lavisile hi mitolovelo ya ndhavuko ya rifu eka vaferiwa lava vulavulaka Xizulu endhawini ya le KwaNyuswa. U kombisile leswaku mitolovelo leyi yi hetelela yi vanga xihlawuhlawu xa ku ya hi rimbewu. Vavasati va hetelela hi ku xanisiwa hikokwalaho ka ku landzelela ndhavuko. Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku vaakatiko votala va ka KwaNyuswa va tshemba kuri mitolovelo ya marilelo kumbe ya swa rifu i xiphemukulu xa vutomi bya vona bya siku na siku hambiloko kuri ni mintlhontlho yo karhi. Hileswaku vanhu va voyamerile tlhelo rin'we naswona a va voni xihoxo eka maendlelo ya vona. Ku pfumaleka ka ndzingano wa rimbewu a va swi teki swi ri ntlhontlho. Ndlovu u hetelela hi ku bumabumela leswaku vanhu va fanele ku hundzuluxa mavonelo ya vona ehenhla ka timhaka ta rimbewu. Vatsari vo tala va hlamusela leswaku hakanyingi timhaka ta rifu ti tsikilela vavasati ngopfu. Leswi swi seketeriwa hi Nyembezi na Nxumalo (1995) na Magwaza (1999). Krige (1974) u boxa leswaku hambileswi maxaka ma languteriwaka ku rila loko va loveriwile, vavasati hi vona va tikiseriwaka eka milawu ya marilele ya

maxaka ya vona.. Ku yisa emahlweni, Krige u ri eka Xizulu, vavasati hi vona va languteriwaka ku zila hi ku ambala nala.

Kasi Muyambo na Maposa (2013) vona va ta ni mavonelo mantshwa ehenhla ka rifu. Va boxa leswaku vamuneri vo sungula a va teka mitolovelo ni mikhuva va vantima kuri vuhedeni ni xikhale leswi a swi endla leswaku vanhu va khale a va nyuma ku tlangela mikhuva ni ndhavuko wa vona. Ku tumbuluxa hi vuntshwa tidyondzo to pfuxa XiAfrika swi endla leswaku mitolovelo ya xintu yi pfuka hi vuntshwa.

Baloyi na Makobe-Rabothata (2014) va hlamusela leswaku rifu hi tihlo ra Muafrika i xiyimo xo va munhu a suka eka ku vonakala ku ya eka kuva a nga ha voniwi. Hileswaku munhu loyi a feke u teka xivumbeko xa moya. Baloyi na Makobe-Rabothata va tlhela va kombisa leswaku minhlangano leyi tekelaka mindhavuko ya xilungu va nyenyemuka mavonelo ya lava kolwaka eka tindlela ta vantima ta ku tshemba leswaku rifu ri ni switandzhaku loko vaferiwa va nga landzeleri swiyila swo karhi. Ku ya hi vona rifu ri ni nkoka wo karhi eka vasukeriwa.

Msimang (1991) yena u hlamusela leswaku wansati loyi a nga loveriwa, a nga pfumeleriwi ku famba mpfhuka wo leha, loko a hlangana na ntlhambi wa tihomu, a nga pfumeleriwi ku wu tsemakanya hi le xikarhi. Loko a hlangana na vanhu va n'wi xeweta, u khinsama ehansi hi matsolo ku kombisa xichavo. Muferiwa a nga pfumeleriwi ku dya masi. Loko ku lava ku dyiwa, a nga pfumeleriwi kuva yena a sungulaka ku dya. Nakambe a swi pfumeleriwi leswaku vanhu va tshama endzhaku ka yena. Khale ka khaleni, noni a yi hundzuka xihlekiso, hi ku va a ambala dzovo ra nyimpfu ku ringana malembe manharhu. Leswi swi seketeriwa hi Magwaza (1999) loko a vula leswaku wansati loyi a nga loveriwa hi nuna a ambala dzovo ra xiharhi leswaku vanhu va ta kota ku swi vona leswaku hi yena

muferiwa. Endzhaku a va ta n'wi vona hi ku ambala dzovo ra homu emakatleni leri a ta ri hluvula ntsena loko ku endlwile ntirho wa ku hangalasa nkosi kumbe ku hluvula.

Eka ndzavisiso wa yena Zampi (2001) u paluxa leswaku erixakeni ra Xichewa eZambia loko wansati a loveriwe hi nuna, u languteriwa ku rila, a ambale mpahla ya ntima, a tlhela a tshama ehansi endlwini ya nuna wa yena. Noni a yi pfumeleriwi ku hlamba, ku cinca swiambalo, ku ambala tintanghu, ku n'wayitela, ku vulavula hi rito ra le henhla, ku sweka na ku dya swakudya swo tala. Mutsari u ri noni yi fanele ku boha nceka wa ntima enhlokweni. Endzhaku ka ntirho wo lahla, swirho hinkwaswo swa ndyangu ku katsa noni na vana va mufi va fanele ku kerha misisi ya vona ku ri xikombiso xa ku rila. Wansati loyi u fanela a ambala swiambalo swa ntima ku ri xikombiso xa leswaku a nga si basisiwa kumbe ku gawuriwa. Noni yi fanele yi rila nuna wa yona lembe hinkwaro a nga ti nghenisi eka timhaka ta masangu ku fikela loko a ta va a basisiwile.

Eka phepha ra yena Magwaza (1999) u hlamusela leswaku manguva lawa, madzovo ya swiharhi a ma ha tirhisiwi ku va minala, kambe ku tirhisiwa swichalana na mathawula ya ntima. Ku yisa emahlweni, u vula leswaku wansati loyi a nga loveriwa a nga fanelangi ku ya tihlanganisa na vanhu van'wana hikuva a va tshemba leswaku u na xinyama, naswona a nga ta va nyamisa. Nkosi (2012) u yima ni leswi nga vuriwa hi Magwaza loko a boxa leswaku manguva lama, vavasati lava feruweke hi vavanuna a va ha landzeleri maendlo ya xikhale ya ku zila hikuva va ya emitrhweni laha va ambalaka swiambalo swa mihlovo yo hambanahambana.

Loko kuri ndzavisiso lowu wu ta kanela hi swiyila leswi fambelanaka ni rifu endhawini ya Hlanganani exifundzenintsongo xa Vhembe.

2.3 NKATSAKANYO

Ndzima ya 2 yi kanerile hi mitirho leyi endliweke hi valavisisi na swikholara hi rifu ni switandzhaku leswi fambelanaka na rona. Milavisiso yin'wana yi vulavula hi ku xanisiwa ka vaferi va xinsati hikokwalaho ka rimbewu ra vona leri tekiwa ri ngari na matimba. Ku sindzisiwa ka vaferi va xinsati ku ambala swiambalo swa ntima ku nga minala loko vaxinuna va tshunxekile. Ndzima leyi landzelaka yi kongomisa eka maendlelo lama mulavisisi a nga ta ma tirhisa ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso.

NDZIMA YA 3

3. MAENDLELO

3.1 MANGHENELO

Eka xiyenge lexi, ku ta hlamuseriwa hi vuenti tindlela leti nga tirhisiwa eka ndzavisiso wa milawu kumbe swiyila leswi fambelanaka ni rifu. Miehleketo ya vatsari van'wana yi ta tshahiwa ku seketela nhlamuselo ya maendlelo lama nga ta tirhisiwa.

3.2. XIKOPU NA SAMPULU SWA NDZAVISISO

Neuman (1994) u hlamusela sampulu tanihi michumu kumbe vanhu lava mulavisisi a nga ta va tirhisa eka ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu ta languta milawu kumbe swiyila leswi fambelanaka ni rifu kun'we ni switandzhaku leswi nga vaka kona loko vanhu va tlula kumbe honisa swiyila leswi.

3.3. TINDLELA TA MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta tirhisa maendlelo lama landzelaka ku humelerisa xikongomelo lexi boxiweke laha henhla, ku nga maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso na maendlelo yo xopaxopa. Maendlelo lamambirhi ya hlamuseriwa hi vuenti laha hansi.

3.3.1 NHLOKOHLISO WA SWIVUTISO

Nhlokohliso wa swivutiso i maendlelo lama mulavisisi a tirhisaka swivutiso ku kuma vuxokoxoko bya nhlokomhaka leyi nga ku lavisisiweni. Mulavisisi u bula ni

mutokoti ku kuma vuxokoxoko lebyi enteke mayelana ni nhlokomhaka leyi nga ku lavisiseni. Rogers (1990:62) u hlamusela theme ra nhloko hliso wa swivutiso hi ndlela leyi:

An interview is a structural interaction on a one to one basis with a respondent.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku nhloko hliso wa swivutiso i ku burisana xikarhi ka mulavisisi na muhloko hlisiwa hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko lebyi nga ta pfuna mulavisisi ku fikela leswi a nga eku swi lavisiseni. Benhart (1973:647) yena u hlamusela maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso hi ndlela leyi:

Interview is a meeting generally of persons face to face to talk something special.

Ntshaho lowu wu boxa swo yelana ni leswi boxiweke hi Rogers eka ntshaho lowu nga laha henhla. Leswi swi vula leswaku mulavisisi wa boheka ku va a vutisa muhloko hlisiwa leswaku a ta fikela xibo ho xo karhi mayelana ni ndzavisiso lowu a nga eku wu endleni. Ndzi hlawurile maendlelo lama ya nhloko hliso wa swivutiso hikuva vanhu lava va nga ta vutisiwa swivutiso vanyingi va vona a va koti ku hlaya na ku tsala. Leyi hi yona ndlela leyi ndzi vonaka yi fanerile ku tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

3.3.2. MAENDLELO YO XOPAXOPA

Maendlelo yo xopaxopa hilaha mulavisisi a hlayaka matsalwa yo karhi lama a lavaka ku xopaxopa wona ivi a languta no xiya hi vurhon'wana leswi a nga le ku

swi lavisiseni. Heese na Lawton (1988:06) va hlamusela maendlelo yo xopaxopa loko va ku:

The theory of criticism is concerned with establishing a basis of general critical principle, from which is derived a working terminology as well as criteria (i.e. standard) to be employed in analyzing, interpreting and evaluation particular works of literature.

Ntshaho lowu wu kombisa mhaka ya leswaku eka maendlelo ya ndzavisiso wo xopaxopa, mulavisisi u va a ri na theme ro karhi leri a vaka a xopaxopa tsalwa hi ku languta rona. Marito ya “analyzing” na “interpreting” eka ntshaho lowu hi wona ya humeselaka mhaka ya leswaku mulavisisi u xopaxopa hi vurhon’wana lebyikulu swinene. Morne na Rauch (1997:121) na vona va nyika nhlamuselo ya ndzavisiso wo xopaxopa hi ndlela leyi: “The practice of describing, interpreting, and evaluation of literature”. Vatsari eka ntshaho lowu nga laha henhla va ha seketela leswi boxiweke hi Heese na Lawton leswaku eka maendlelo lama, mulavisisi u hlaya tsalwa na ku ri xopaxopa ku kombisa leswi a nga le ku swi lavisiseni. Lodge (1988:63) yena u ri:

... a term of which literature is the imposed object, ... judging and appreciating recent works with a view to helping the public make up its mind.

Mutsari laha u hlamusela leswaku eka maendlelo yo xopaxopa, matsalwa hi wona lawa ya tirhisiwaka ku humelerisa no kombisa leswi mulavisisi a lavaka ku kombisa swona ku endlela leswaku vahlayi va kota ku nyika mavonelo ya vona hi tlhelo ra leswi humelerisiweke hi mulavisisi kumbe muxopaxopi.

3.3.3 NKANELO WA MAHUNGU

Mahungu ya ndzavisiso lowu ya ta andlariwa hi ku tirhisa ndlela yo xopaxopa mahungu.

3.4 MILAWU LEYI NGA TA HLONIPHIWA

Ndhawu yin'wana na yin'wana yi fumiwa hi milawu leswaku swilo swi kota ku famba hi ndlela leyi nga fanela. Na kona eka milavisiso ku fanele ku va na milawu leyi faneleke ku landzeleriwa. Milawu leyi yi kota ku sirhelala mulavisisi xikan'we na vanyiki va mahungu, ngopfungopfu loko swi ta eka nhlokohliso wa swivutiso. Kruger (2005) u kombisa leswaku milawu leyi yi va ka kona yi tirhisiwa eka swiphemu swimbirhi eka nhlokohliso wa swivutiso - loko ka ha laviwa vahlokohlisiwa na hi nkarhi wa ku hlokohlisa. Mulavisisi u ta landzelela milawu leyi landzelaka:

- a) ku hlamusela leswaku ndzavisiso wu mayelana na yini;
- b) xikongomelo lexi ndzavisiso wu lavaka ku xi fikelela;
- c) Ku hlamusela muhlokohlisiwa leswaku mahungu lama a nga ta ma nyika ya ta tirhisiwa hi mfanelo na leswaku vito ra yena ri nge boxiwi laha swi voniwaka ku ri a nga nghena ekhombyeni;
- d) Ku ringeta ku vona leswaku vutomi bya vahlokohlisiwa byi hlayisekile, ku nga va ku vaviseka ka nyama kumbe emoyeni; na
- e) Muhlokohlisiwa u ta byeriwa leswaku loko a tsakela ku ka a nga ha nyiki mahungu, u na mpfumelelo wo tshika.

Hinkwaswo leswi swi ta endliwa ndzavisiso na nhlokohliso wu nga si sungula.

3.5 MINDZELEKANO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu languta ntsena milawu/swiyila leswi fambelanaka ni rifu kun'we ni switandzhaku leswi nga vaka kona loko munhu a honisa kumbe ku tlula swiyila leswi.

3.6. NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku kombisiwile hinkwaswo leswi ndzavisiso wu nga ta swi angarhela; tindlela leti nga ta tirhisiwa ku kuma mahungu, ku nga maendlelo yo xopaxopa na ya nhlokohliso, ya boxiwile ya tlhela ya hlamuseriwa. Milawu na mindzelekano ya ndzavisiso yi kombisiwile. Eka ndzima leyi landzelaka ku ta kaneriwa hi leswi endliwaka loko ku lovile munhu

NDZIMA YA 4

4. NKANELO WA LESWI ENDLIWAKA LOKO KU LOVILE MUNHU

4.1 MANGHENELO

Ndzima leyi yi vulavula hi leswi humeelaka endzhaku ka loko ku lovile n'wana kumbe munhu. Nkanelo wa hina wu ta katsa rifu ra ricece, nhwana, jaha, manana, tatana ni hosi.

4.2 MIGINGIRIKO LEYI ENDLIWAKA LOKO KU LOVE MUNHU

4.2.1 RICECE

Hi ku ya hi tinhlamuselo ta N'wa-Khazamula, loko wansati a loveriwa hi ricece kumbe ku onhekeriwa hi khwiri, vakhegula kun'we ni vavasati lava ringanaka ni muferiwa naswona na vona va tshama va loveriwa hi tincece hi vona ntsena va pfumeleriwa ku nghena endlwini laha ku nga na muferiwa ni ntsumbu wa ricece. Vavanuna a va pfumeleriwi ku nghena endlwini ya wansati loyi a onhekeriweke. Yindlu ya wansati loyi a onhekeriweke yi tshama yi pfariwile naswona enyangweni ku tshama vakhegula hi xikongomelo xo sivela lava va nga pfumeleriwiki ku nghena. Vakhegula a va tirhisa xirhengele ku hlambisa ntsumbu eka xona. Wansati loyi a loveriweke hi n'wana u leteriwa ni ku hlayisiwa hi vakhegula. Xin'wana xa nkoka hileswaku a nga pfumeleriwi ku rila. Swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka timhaka ta masangu. Hi ndlela yin'wana swirho swa ndyangu swi fanele ku zila ku ri ku xixima ku lova ka n'wana.

4.2.2 NHWANA

Nhwana i wansati loyi a nga si tekiwaka. Loko nhwanyana a lova u hlambisiwa na ku ambexiwa hi vavasatikulobye. Nyangwa wa yindlu wa pfariwa. Vanhu a va pfumeleriwi ku rila. Loko va tshuka va thonisa nhloti va tshinyiwa ni ku miyetiwa hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga/Machangana. Vanhu a va pfumeleriwi ku yimbelela tinsimu loko kuri ni nkosi emutini kambe va tshama va miyerile.

Hambiswiritano masiku lawa swilo swi cincile. Vanhu va yimbelela tinsimu, va cina va tlhela va vulavula switori swa mafenya va ba ni xikhiyana. Hi ku landza ndhavuko ni mahanyelo ya Vatsonga/Machangana rifu ra chavisa ni ku xiximiwa swinene. Laha ku loveke munhu a swi kali swi lava ku vutisa, munhu u vona hi vuyimayima na matshamelo ya swilo leswaku emutini ku na nkosi. Swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka timhaka ta masangu.

4.2.3 JAHA

Jaha i wanuna loyi a nga si tekaka. Loko jaha ri lova ri hlambisiwa na ku ambexiwa hi vavanuna. Vavanuna va tshivela ndzilo kusuhi na nyangwa va tshama kona. Vavasati a va pfumeleriwi ku nghena ndlwini laha ku ku nga ni ntsumbu wa jaha. Vanhu a va nga pfumeleriwi ku rila. Vana a va nga byeriwi leswaku ku love munhu. Lexi a va byeriwa xona hileswaku munhu loyi a loveke u vhakachile ko karhi u ta vuya. Swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka timhaka ta masangu.

4.2.4 MANANA

Loko ku love wansati wa muti ku yiwa eka rikwavo va ya va vikela vinyi va nhloko leswaku n'wana wa vona u hi siyile. Marito lawa ya seketeriwa hi Hartman (1991:126) loko a ku:

The woman's parents and her patrilineal relatives are informed of her death and invited to attend the burial.

Kutani loko va vikeriwile va longa mikumba va kongoma eka vamaseve va ya pfunana na vona ku veka n'wana wa vona endlwini ya makumu. Hi ndlela yin'wana vinyi va nhloko va va xiphemu xa xiboho xin'wana na xin'wana xa nkunguhato wa nkosi ku komba leswaku va amukerile rifu ra n'wana wa vona. A swi nga ta olova ku ya emahlweni ni ntirho. Leswi swi tiyisisiwa hi Hartman (1991:126) loko a ku:

The husband's relatives are not at liberty to proceed with the interment in their absence.

Maxaka ya nuna va tiya ntsena loko vinyi va nhloko vari xiphemu xa ntirho. Va khomisana tanihi miti leyi nga weriwa hi mpapa ra ntima. Kasi loko kuri vana a va nga pfumeleriwi kuva va nghenela migingiriko ya nkosi loko va nga tekakangi hikuva a swi yila kuva va endla tano. Hi siku ra ku lahla a va pfaleriwa endlwini kumbe va yisiwa emaxakeni ya le kule. Rifu a ri nga vulavuriwi hi rona eka vana lavantsongo. A a va byeriwa ntsena leswaku mana wa vona va vhakachile ekule. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi Hartman (1991:126) loko a ku: *Small children are not informed of the woman's death.* Swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka timhaka ta masangu. Hi ndlela yin'wana vanhu hinkwavo lava va nga kusuhi ni mufi ku nga swirho swa ndyangu swi fanele ku zila nkarhi wo karhi va nga tinghenisi eka swa masangu.

4.2.5 TATANA

Tatana kumbe wanuna loko a loville u hlambisiwa na ku lunghisiwa hi vavanuna.

Loko ntsumbu wuri hava thyaka wu phutseriwa hi tawula ro tsakama miri hinkwawo kumbe xikandza ntsena. Ntsumbu wu hlayisiwa endlwini ya mufi. Yindlu yi pfuriwa loko ntsumbu wa mufi wu humesiwa ku ya eku lahliweni.

Loko nhloko ya muti a hundzile emisaveni ndhavuko wa Maafrika Dzonga wu kombisa leswaku ku fanele kuva swikombeto swo karhi leswaku vanhu va ta hatla va swi vona leswaku swilo swi yimile hi milenge. Taylor (1963:100) u boxa leswaku:

The South African culture beliefs that when the man has gone in a house, all the reflective objects are covered such as pictures in the deceased room turned around and mirrors. The frame bed is removed and the bereaved women sit on a mattress on the floor.

Hi ku ya hi ndhavuko xihlungwana xa yindlu ya mufi a xi hahluriwa ku pfulela moya wu huma ni ku komba leswaku nhloko ya muti yi hundzile emisaveni. Maxaka ni vaakelani a va ta vona xikan'wekan'we hi ku susiwa ka xihlungwana leswaku nhloko ya muti yi fambile. Mikarhi yin'wana loko ku humelerile rifu emutini a wu ta vona hikuva mafasitere ya yindlu ya mufi ya totiwe nkuma kuri xikombiso xa leswaku ku ni rifu emutini.

Maxaka na vaakelani hinkwawo va mufi a va tivisiwa hi xihatla hi ta rifu. Muti wun'wana ni wun'wana a wu languteriwa ku ya nkosini wu rhwele ndyelo ya vuswa na xixevo. Leswi a kuri vumunhu lebyi a byi kombisa vun'we bya Vatsonga/Machangana loko vari ni nkosi.

Swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka timhaka ta masangu. A kuri xiyila lexikulu kuva ku ngheniwa eka timhaka ta masangu. Loyi a tshukaka a

nghenile eka swa masangu a pphimba milenge. Loko a nga kumi vutshunguri nkarhi wa hari kona munhu yoloye a nga hundza ni le misaveni. Nsati wa mufi a fanele ku zila lembe hinkwaro. Leswi swi seketeriwa hi Norbeck (1974:28):

Traditionally, a widow had to remain in mourning for a year after her husband's death and the children of a deceased were in mourning for three months.

Leswi swi vula leswaku nsati wa mufi u fanele ku rila nuna lembe hinkwaro. A a nga tinghenise eka timhaka ta vugangu. Xin'wana hileswaku a va n'wi ambarisa nala tanihi xikombiso xa ku sukeriwa ka yena.

4.2.6 HOSI

Loko hosi yi vabya yi ongoriwa hi nsati wa xitekwa. Loko vuvabyi byi tikisa byi ongoriwa hi ntukulu. Loko hosi yi nga si lova yi boheka ku hlata ndzalama leyi yi nga mhamba ya vuhosi, kutani ndzalama leyi yi tekiwa yi hlayisiwa hi ntukulu. Endzhaku ka ku hlata ndzalama leyi hosi yi vuya yi lova. Vakhale a va tshemba leswaku loko nyeleti yi ba nkhwati empfhukeni a swi komba leswaku ku love hosi yin'wana. A va ku nyeleti yo khumuka, kumbe ku "hlola mahosi".

Vanhu a va tivisiwi hi xihatla hi ta ku lova ka hosi. Ku lova ka hosi ku va xirilo xa tiko hinkwaro. Tindhuna na tihosi tin'wana hi tona ti pfumeleriwaka ku vona hosi, van'wana vanhu a va pfumeleriwi kambe va vutisa ntukulu loyi a nyikiweke ntirho wo ongola hosi. Ntukulu wa boheka ku hlayisa xihundla xa rifu ra hosi.

Ntsumbu wa hosi wu hlayisiwa hi vukheta ku tlula mitsumbu ya vanhu hinkwavo. Ntsumbu wa hosi wu totiwa mafurha ni mirhi ya rinsuna. Mafurha lawa ma totiwa tihosi ntsena. Mafurha lawa ma pfanganyisiwa ni mirhi ya nkoka ma cheriwa

non'weni, tinhopfini, tindleveni ni le ka swin'wana swirho swa miri hi xikongomelo xo hlayisa ntsumbu wa yena hi vukheta. Leswi hinkwaswo swi endliwa xintshungu xi nga swi tivi leswaku hosi yi loville. Lowu i ntirho wa ntukulu, tindhuna na tihosi tin'wana.

Swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka timhaka ta masangu.

4.3 NKATSAKANYO

Ndzima leyi yi kanerile hi matimu ya Vatsonga/Machangana. Ku tthele ku kaneriwa hi migingiriko leyi endliwaka loko ku love swirho leswi landzelaka swa muti: ricece, nhwana, jaha, manana, tatana na hosi. Ndzima leyi landzelaka yi ta kana hi ku lahliwa ka mufi ni mitirho leyi endliwaka endzhaku ka rifu.

NDZIMA YA 5

5. KU LAHLIWA KA MUFI NI MITIRHO LEYI ENDLIWAKA ENDZHAKU KA RIFU

5.1 MANGHENELO

Loko rifu ri ngenile emutini ku ni swilo swo tala leswi vamuti va faneleke ku tirhana na swona. Ku lulamisa nkosi wa xikhale ni wa sweswi ku ni ku hambana swinene.

5.2 MALAHLELE

Nkosi wa khale a wu nga durhi ninkatsongo hikuva loko munhu a lova a va nga teki masiku ku lulamisa ku n'wi veka endlwini ya yena ya makumu. Hi siku rero munhu a timekaka hi rona loko vavanuna va twa mukhosi wo kombisa ku hundza ka yena a va tsutsumela va khomile tipiki. A va lulamisa sirha ra yena na ku tlhela va n'wi lahla kuri hava ku yimela vana kumbe maxaka lava tshamaka ekule. Kambe sweswi swi khumba ni timhaka to hlayisa ntumbu ku fikelela mufi a vekiwa.

5.2.1 KU ONHAKERIWA

Loko wansati a feriswa hi n'wana masiku ya ku velekiwa ka yena ma nga si fika swi vuriwa ku onhakeriwa. Ricece leri ri hlayisiwa hi vavasati ntsena. Hakanyingi ricece leri ri hlayisiwa hi vavasati lava heteke ku veleka. Hikwalaho muonhekeriwa a nga yi sirheni nakambe a nga voni laha ku lahliweke n'wana wa yena. A swi pfumeleriwi leswaku a rila hikuva a nga tipfala mbeleko. Xin'wana xa nkoka hileswaku a nga pfumeleriwi ku vona n'wana wa yena a ri karhi a

humesiwa ndlwini ku yisiwa eswilahlweni.

Loko n'wana a lahlwile ku laheriwa timvumi leswaku mpfula yi ta kota ku na, hikuva ku onhakeriwa ku vangela kuri mpfula yi nga ni. Ku tshiveriwa ndzilo ku tekiwa nkwangulatilo, xiololo na xangahume swi bohiwa kun'we ni byasi swi hisiwa. Loko swi ri karhi swi pfurha muvulavuleri u kombetela timvumi hi timhamba a ku:

Xivangazuva, xaphembe, dzonga na n'walungu ha mi tivisa
leswaku haleno ka hina ku onhakile, hi mi tivisa leswaku mi
ta kota ku hi nyika mpfula hi nkarhi wa yona, mi nga soli hi
mi tivisile--Gidigidigidi-ii

Leswi a swi endliwa tano kuri ndlela yo basisa tiko hikuva a ku tshembiwa leswaku loko munhu a lova a nga lahlwi erivaleni hikuva swi pfala mpfula, swa yila.

5.2.2 KU LAHLIWA KA RICECE LERI NGA SI MILAKA MENO

N'wana loyi a nga si milaka ni meno u hlayisiwa hi vamanana kumbe vavasati lavakulu. Mana wa ricece leri a nga pfumeleriwi ku vona n'wana wa yena loko a humesiwa endlwini ku yisiwa swilahlweni. A nga pfumeleriwi ku vona n'wana wa yena loko a lahlwi nakambe a nga pfumeleriwa ku thonisa nhloti hikuva a nga ta pfala mbeleko wa yena. Ku ceriwa sirha leri nga enta ku fika matsolweni kutani ricece ri lahlwi kona. Hakanyingi tinhloko ti languta vupeladyambu. Leswi swi fambelana ni ku tshemba ka Vatsonga/Machangana ka leswaku ku fa i ku etlela. Tlhandlakambirhi ku andlaleriwa timpahla ta n'wana kambe dzovo ro bebula n'wana a ri nghanisiwi sirheni. Loko swi herile goji ra seleteriwa hi misava tanihi ricece leri ku kaneriweke hi rona eka 4.2.1 na rona leri ri lahlwi kusuhi ni nkova.

Loko ntirho wo lahla n'wana wu herile ku hisiwa timhamba. Eka timhamba ku tekiwa xangahume, mhangani ni xiololo swi bohiwa kun'we na byasi byo oma swi hisiwa. Kutani ku kombeteriwa timvumi kuri karhi ku vulavuleriwa tanihi leswi swi endliweke eka 4.2.1. Timhamba leti nakambe ti tekiwa ti yisiwa endlwini lomu n'wana a humeke kona, ku rhendzelekiwa ni yindlu endzeni ni le handle kuri karhi ku vulavuleriwa na ku kombetela timvumi.

Lava tirheke ntirho wo hlayisa n'wana va fanele va xuviwa hi ku orhela matoto ya tihuku va karhi va hlamba xikandza, mavoko na miri hinkwawo. Manana loyi a feraweke a nga pfumeleriwi ku ya nghena ndlwini ni nuna wa yena ku kondza ku hela tinh'weti tinharhu. Loko a nghena endlwini a nga si xuviwa nuna u ta khuma a pfimba khwiri na ku ondza miri naswona u ta hetelela a lova loko a nga xuviwangi. Loko masiku yo zila ya herile wansati wa xuviwa a ya nghena ndlwini ya nuna wa yena.

Eka ku xuviwa ka nsati na nuna a ku tekiwa timhamba, matoto ya tihuku ni vulongo bya tihomu swi hisiwa va orhela havumbirhi bya vona. Loko va hetile ku orhela va chela matoto ya tihuku matini va hlamba miri hinkwawo hi wona. Mikumba ni masangu swa hlatswiwa leswi vuriwaka ku khuvula hi ndhavuko wa Vatsonga/Machangana, swi tlhela swi orhiseriwa matoto ya tihuku lama hisiweke. Ntirho hinkwawo a wu tirhiwa hi hahani ni hlatswana. Yindlu a yi sindziwa hi vulongo bya tihomu yi nyiketiwa eka nsati na nuna. Loko nuna a endla mona a nghena ndlwini ku nga ku ya masangwini ni nsati wa yena a nga si xuviwa a tshunguriwa hi ku tirhisa murhi wa maswiyeri lowu cheriwaka ebodhleleni, ku cheriwa mati a nwa a tlhela a hlamba mahlweni kuri a nga khomiwi hi vuvabyi byo khohlola na ku ondza.

5.2.3 KU LAHLIWA KA NHWANA

Vavanuna hi vona lava rhwalaka ntsumbu wa nhwana loko a lovile. Khale ntsumbu a wu vekiwa eka vuhlaka, wu rhwariwa hi vavanuna va mune. Manguva lawa hikokwalaho ka nhluvuko ntsumbu wu rhwariwa hi movha. Khale loko va ri karhi va famba a ku wisiwa kambirhi endleleni.

Loko mufi a ri hahlwa loyi a seleke a nga pfumeleriwi kuva xiphemu xa ntirho wa nkosi wa hahlwa ra yena, nakambe a nga pfumeleriwi ku rila. Leswi swa yila hikuva swi fana ni loko ku lahliwa yena hi xiviri hikuva mahahlwa ya tekiwa kuri munhu un'we. Eka xiyimo lexi ku vuriwa leswaku hahlwa leri saleke loko ro tshuka ri hluleka ku tikhoma ri rila ri ta weriwa hi khombo ro va na rona ri hundza emisaveni. Kasi van'wana va hlamusela leswaku ku papalata ku weriwa hi khombo u fanele a xuviwa hi ku ngenisiwa esirheni a etlela kona ivi endzhakunyana a humesiwa ku ta nghena ntsumbu wa hahlwa ra yena.

Tani hi ntolovelo, nhloko yi va evupeladyambu. Nhwana u latiwa hi rheve ra ximatsi. Ntsumbu wa nhwana wa laheriwa leswaku a nga tlheri a lava nuna eka lava va hanyaka. Hi ku hambana hi tindhawu van'wana va bohela mpumpurha xinsutini xa yena. Loko ntsumbu wu latiwile mufi u ta fununguriwa xikandza.

Hi ndhavuko vanhu a va nga pfumeleriwi ku vulavula loko va ri swilahlwini. Loko va tshuka va vulavula a va vulavulela hansi. Vavasati a va tshama kule va langutile hansi ku kombisa gome ni xichavo. Timpahla ta mufi a ti pfariwa hi tona sirha nakambe swilo swo fana ni tinsimbhi a swi nga pfumeleriwi ku nghena esirheni. Tizipi na tikunupu swa susiwa eka timpahla ta mufi. Tin'wana timpahla leti nga ngenangiki sirheni a ti hisiwa. Loko ntirho wo lahla wu herile, ku seleteriwa ivi ehenhla ka sirha ku vekiwa mahlampfu kumbe ku andlaleriwa maribye. Vavasati hi vona va rhwalelaka maribye hi rin'werin'we. Munhu un'we a

nga pfumeleriwi ku rhwala maribye mambirhi hikuva vanhu va nga ta tivavisa hi wona. Vavasati lava va nga ni swihlangi kumbe lava tikeke emirini a va pfumeleriwi ku ya eswilahlwini hikuva va nga ta onhekeriwa. Ku nga si hangalakiwa vatswatsi va teka xinsinyana xa nkwangulatilo ni xangahume swi hisiwa vari karhi va vulavula ku lahela tilo kuri ri nga pfali mpfula.

Loko vanhu va hetile ntirho wo lahla va hari eswilahlwini va fanele va hlamba mavoko, milenge na swikandza kuri ndlela yo susa ritshuri hikuva munhu a nga fanelangiki ku tlhelela ekaya a ri ni ritshuri ra le swilahlwini. Tifoxolo na tipiki na swona swa hlatswiwa. Loko ku humiwa eswilahlwini ku tava ni munhu loyi a hisaka timhamba ta matoto ya tihuku ni vulongo bya tihomu leswi vaka swi ri karhi swi tuvika musi. Vanhu va hundza vari karhi va tinyawusela mavoko va tisula swikandza. Endzhaku ka sweswo vanhu hinkwavo va famba va landzelelana va tlhelela emutini. Emutini vanhu a va dya vuswa ni murhoho kambe ku ngari nyama. Tifoxolo na tipiki a swi vekiwa ekhorhweni ku fikela siku ra byalwa bya timhisi. Maxaka a ma nga suki emutini ku kondza siku ra byalwa bya timhisi ri fika.

5.2.4 KU LAHLIWA KA JAHA

Vavanuna hi vona lava rhwalaka ntsumbu wa jaha loko a lovile. Khale ntsumbu a wu vekiwa eka vuhlaka, wu rhwariwa hi vavanuna va mune. Khale loko va ri karhi va famba a ku wisiwa kambirhi endleleni.

Loko mufi a ri hahlwa loyi a seleke a nga pfumeleriwi kuva xiphemu xa ntirho wa nkosi wa hahlwa ra yena, nakambe a nga pfumeleriwi ku rila. Leswi swa yila hikuva swi fana ni loko ku lahliwa yena hi xiviri hikuva mahahlwa ya tekiwa kuri munhu un'we. Eka xiyimo lexi ku vuriwa leswaku hahlwa leri saleke loko ro tshuka ri hluleka ku tikhoma ri rila ri ta weriwa hi khombo ro va na rona ri hundza

emisaveni. Kasi van'wana va hlamusela leswaku ku papalata ku weriwa hi khombo u fanele a xuviwa hi ku ngenisiwa esirheni a etlela kona ivi endzhakunyana a humesiwa ku ta nghena ntsumbu wa hahlwa ra yena.

Tani hi ntolovelo, nhloko yi va evupeladyambu. Jaha ri latiwa hi rheve ra xinene. Ntsumbu wa jaha wa laheriwa leswaku a nga tlheri a lava nsati eka lava va hanyaka. Hi ku hambana hi tindhawu van'wana va belela mbhanyi wa xitsalala enhlokweni ya sirha ra jaha.

Hi ndhavuko vanhu a va nga pfumeleriwi ku vulavula loko va ri swilahlwini. Loko va tshuka va vulavula a va vulavulela hansi. Vavasati a va tshama kule va langutile hansi ku kombisa gome ni xichavo. Timpahla ta mufi a ti pfariwa hi tona sirha nakambe swilo swo fana ni tinsimbhi a swi nga pfumeleriwi ku nghena esirheni. Tizipi na tikunupu swa susiwa eka timpahla ta mufi. Tin'wana timpahla leti nga ngenangiki sirheni a ti hisiwa. Loko ntirho wo lahla wu herile, ku seleteriwa ivi ehenhla ka sirha ku vakeriwa mahlampfu kumbe ku andlaleriwa maribye. Vavasati hi vona va rhwalelaka maribye hi rin'werin'we. Munhu un'we a nga pfumeleriwi ku rhwala maribye mambirhi hikuva vanhu va nga ta ti vavisa hi wona. Vavasati lava va nga ni swihlangi kumbe lava tikeke emirini a va pfumeleriwi ku ya eswilahlwini hikuva va nga ta onhekeriwa. Ku nga si hangalakiwa vatswatsi va teka xinsinyana xa nkwangulatilo ni xangahume swi hisiwa vari karhi va vulavula ku lahela tilo kuri ri nga pfali mpfula.

Loko vanhu va hetile ntirho wo lahla va hari eswilahlwini va fanele va hlamba mavoko, milenge na swikandza kuri ndlela yo susa ritshuri hikuva munhu a nga fanelangiki ku tlhelela ekaya a ri ni ritshuri ra le swilahlwini. Leswi swi seketeriwa hi Idowu (1973:69) loko a ku:

Many people follow a clear ritual at the gate of the house, where every one must wash off the dust of the graveyard before entering the house. Sometimes pieces of cut aloe are placed in the water and this is believed to remove bad luck. Churches use holy water sprinkle people to cleanse them from impurity at this time.

Ntshaho lowu nga laha henhla wa ha tiyisisa leswaku vakhandli va nhlonge va fanele ku hlamba va susa ritshuri ra le swi lahlweni. Ku na ku tshemba leswaku loko ku nga hlambiwangi mavoko na milenge, vanhu va ta khuma kumbe va teka rifu va famba na rona emakaya ka vona. Tifoxolo na tipiki na swona swa hlatswiwa. Loko ku humiwa eswilahlwini ku tava ni munhu loyi a hisaka timhamba ta matoto ya tihuku ni vulongo bya tihomu leswi vaka swi ri karhi swi tuvika musi. Vanhu va hundza vari karhi va tinyawusela mavoko va tisula swikandza. Endzhaku ka sweswo vanhu hinkwavo va famba va landzelelana va tthelela emutini. Emutini vanhu a va dya vuswa ni murhoho kambe ku ngari nyama. Tifoxolo na tipiki a swi vekiwa taleni ku fikela siku ra byalwa bya timhisi. Maxaka a ma nga suki emutini ku kondza siku ra byalwa bya timhisi ri fika.

5.2.5 KU LAHLIWA KA NHLOKO YA MUTI KUMBE WANSATI WA MUTI

5.2.5.1 KU HUMA ENDLWINI NA KU YA SIRHENI

Hi ku landza tihlamuselo ta Hosi Xihimu na tindhuna ta yena, wanuna kumbe wansati u fanele ku etlela vusiku byin'we endlwini ya yena. Leswi vula leswaku loko a lova nimixo swi ta boha kuri a lahliwa hi siku leri landzelaka nimpundzu, kambe loko a lova nimadyambu swi vula leswaku wa kota ku lahliwa hi xamundzuku wa kona nimixo. Khale rifu ra ha xiximiwa mufi a nga humesiwi hi le nyangweni, a ku boxiwa nyangwa hi le ndzhaku ka yindlu ivi ntsumbu wu

humesiwa hi kona. Ntsumbu wu pfumeleriwa ku humesiwa ndlwini nimixo kumbe nimadyambu hikuva nihlikanhi a swi pfumeleriwi swa yila. Maendlelo lama a ya vula leswaku mufi u lo humanyana u ta tlhela a vuya ku ta hlayisa ndyangu wa yena. Khale a kuri xiyila kuva ntsumbu wu voniwa hi vana lavantsongo. Vavasati lava va nga ni vana lavantsongo na lava tikeke emirini a va nga pfumeleriwi ku tshinela kusuhi ni ntsumbu.

Vatukulu kumbe vanghana hi vona a va pfumeleriwa ku rhwala ntsumbu. Vanhu lavan'wana a va landza hi le ndzhaku va miyerile. Masiku lawa vanhu va landza hi le ndzhaku vari karhi va yimbelela tinsimu ta vukhongereri. Leswi swi mbuwetela lava feraweke. Laha ku wisiwaka kona ka khongerwa.

5.2.5.2 SIRHENI

Khale loko nhloko ya muti yi loville naswona mafele ya yena ya nga twisisekiki, loko ntsumbu wa yena wu ngenisiwa sirheni a wu nga latiwi kambe a wu tshamisiwa kunene wu langutile evuxeni. Emavokweni a va n'wi khomisa mukwana ni tlharhi. Leswi a swi endliwa ku lahela leswaku a ta pfuka a tilwela eka vaxengi va yena lava ku ehleketeleriwaka leswaku hi vona va n'wi dlayeke. Munhu loyi a n'wi tshamisaka u fanele a lahela hi ku vulavulela hi ndlela leyi landzelaka:

"Sweswi u nga wena u ta endla swa vudomu u etlela.

U nga etleri, pfuka u lwisana ni vaxengi va wena,tlharhi hi leri. Vona leswaku u endla swo karhi. U hlayisa na ndyangu wa wena lowu seleke."

Vansati kumbe nsati wa mufi u tava a tshamile kusuhi na sirha a bohile cheka enhlokweni. Loko ku lahla ku herile ku veketeriwa maribye kumbe ku tlhandlekeriwa mahlampfu ehenhla ka sirha. Vavanuna hi vona va nyiketanaka

maribye hi mavoko mambirhi. Vavasati va rhwalela maribye hi rin'werin'we va ma rhwala enhlokweni va nyiketa vavanuna va veka sirheni. Loko maribye kuri hava ku tirhisiwa mahlampfu ku funengeta hi wona sirha. Ndhawu leyi nga rhenzela sirha ya biyiwa ku endlela leswaku loko valoyi va fika mikondzo ya vona yi ta vonaka. Sirha ra hlayisiwa ku fika laha maxaka ma tshembaka kuri ntsumbu wu borile.

Va nga si suka eswilahlwini va hlamba mavoko, milenge ni swikandza. Endleleni va orhela matoto ya tihuku na vulongo bya tihomu leswi hisiweke va karhi va orhela ivi va tisula swikandza, mavoko, milenge ni miri hinkwawo. Loko hinkwaswo swi herile vanhu va tthelela emutini wa mufi.

Nimpundzu vavanuna va pfuka va ya kambela sirha ku vona loko ku nga cincanga nchumu eka xiyimo xa rona. Vandyangu hinkwavo va boha nala wo komba leswaku va feriwile. Khale vandyangu a va kerwa misisi ku kombisa kuri ku ni nkosi. Ehandle ka ku byewula misisi, maxaka ya mufi a va languteriwa ku boha nala kuri xikombiso xa leswaku va feriwile. Masiku lawa ku rhungeleriwa xichekana xa ntima eka swiambalo swa vandyangu. Xichekana lexi a xi susiwi ku kala xiambalo xexo xi hlakala. Vandyangu hinkwavo va yima swa masangu ku kala siku ra byalwa bya timhisi ri hundza.

5.2.6 KU LAHLIWA KA HOSI

Khale tihosi a ti lahleriwa mabakweni yo lahlela tihosi. Masiku lawa tihosi ti lahleriwa tindlwini ta tona. Khale loko hosi ya ha ku lova swirho swa yona swi nga si oma, a yi tshamisiwa xitulwini va yi khomisa nhonga ya yona ya vuhosi. Leswi a swi endleriwa kuri loko yi ta oma swirho swi ta kota ku tshama xitulwini hikuva tihosi a ti nga latiwi a ti tshamisiwa switulwini. Hakanyingi loko vuvabyi bya hosi byi ya byi kulela, a yi ongoleriwa handle ka muti muxaxeni laha ku nga fikiki

vanhu vo tala handle ka tindhuna na tin'wana tihosi. Loko masiku ya ku lahliwa ka hosi ma fika a yi rhwariwa nivusiku yi yisiwa emabakweni lomu ku lahliwa tihosi tin'wana ta ndyangu wa yona. Hosi a yi lahliwa yi tshamisiwile exitulwini xa yona yi khomisiwile nhonga ya yona ya vuhosi nakambe a yi lahliwa yi ri ni swiambalo swa yona swa vuhosi. Bako a ri pfariwa vanhu hinkwavo va tlhelela muxaxeni va ya ti tshamela. Endzhaku ka vhiki vanhu va tiko a va vikeriwa hi ta ku lova ka hosi. Vanhu hinkwavo a va ta hlangana ntsindza wa hosi kuva ni xirilo lexikulu.

Ku sivela kuri vanhu va nga swi tivi kuri hosi yi lahliwe khale, a ku tekiwa tsandza wu phutseriwa tani hi munhu va ya wu lahla tani hi hosi. Hi ku landza ndhavuko wa Xitsonga hosi a yi lahliwa swi nga tivisiwangi. Naswona hosi loko yi file a yi voniwi xikandza, hikwalaho vanhu lavan'wana a va nga pfumeleriwi ku tshinela kusuhi ni ntsumbu wa hosi. Vanhu a va heta nhweti vari karhi va rila hosi ya vona. Rikhotso (1985:81) u kombisa leswaku:

Hosi leyi nga lova, nhonga ya yona ya vukosi yi fanele yi tameriwa hi n'wana wa yona wa mativula wa nsati lonkulu. Hileswaku ku fanele ku fuma wa yindlu leyikulu. Loko nsati wa hosi a tivurile hi n'wana wa nhwanyana, kambe wa vumbirhi ko va mufana, loyi wa nhwanyana vukosi a hi bya yena i bya ndzisana wa yena wa mufana.

Kambe loko n'wana wa yena a ha ri ntsongo ku fuma, ndzisana ya tata wa yena hi yena a nga ta khomela vuhosi ku fikela loko a ta ringanela ku teka vuhosi. Rikhotso (1985:81) mayelana na ku khomela vuhosi u boxa leswi landzelaka:

Loko hosi yi lovile, kambe n'wana wa yona a ha ri ntsongo ku

fuma, ndzisana ya tata wa yena ya n'wi khomela ku kondza a kula a ta teka vuhosi. Nkarhi wun'wana a swi endleka vuhosi byi nga ha ttheleli eka n'wini wa byona kutani va hlangana vuhosi.

Hi ndlela leyi vuhosi byi hetelela byi huma eka yindlu leyi faneleke byi ya eka ndzisana ya hosi. Kambe hi ku famba ka nkarhi swi twa timbholovo leti eka masiku ya namuntlha ti hetelelaka ti ahluriwa hi khoto hi xinawu. Kuri hi ntiyiso wa mhaka huvo ya yindlu ya vukosi byo karhi hi yona yi nga ni mfanelo yo tshamisisa mhaka ya muxaka wolowo.

Masiku lawa loko hosi yi lova ntsumbu wu yisiwa emocharha. Loko siku ra ku lahla ri fika tindhuna, tin'wana tihosi, vakulukumba ni varhangeri va matiko man'wana ni vanhu va tiko hi vona lava lahlaka hosi, yi latiwa ebokisini ra ku lahlela vafi tani hi van'wana vanhu. Ku dlayiwa tihomu to hlaya swinene hi ku landza xiyimo xa yena xo xiximeka. Kambe vahlokahlokisiwa van'wana va kombisa leswi a hi ku lahliwa ka ntiyiso. Hi ntiyiso ku lahliwa ka hosi ku tshama kuri xihundla. Swi tiviwa ntsena hi huvo ya yena ku katsa ni tihosi tin'wana. Xin'wana xo hlawuleka hileswaku hosi yi lahliwa ntsena hi vanhu va xinuna.

5.3 BYALWA BYA TIMHISI

5.3.1 XIKONGOMELO XA BYALWA BYA TIMHISI

Xikongomelokulu xa byalwa bya timhisi i ku khensa vanhu lava pfuneke eka ntirho wo lahla mufi.

5.3.2 LESWI SWI ENDLIWAKA HI SIKU RA BYALWA BYA TIMHISI

Byalwa bya timhisi byi vitaniwa hi mavito yo hambanahambana hi ku ya hi tindhawu lomu vanhu va humaka kona. Van'wana vari i byalwa bya tipiki. Va hlamusela va ku i byalwa bya tipiki, hikuva hi byona byi fanelaka ku hlatswa tipiki na tifoxolo leti va ti tirhiseke eka ntirho wo lahla.

Siku ra byalwa bya timhisi bya nhloko ya muti ku dlawa homu ya nkuzi kambe loko kuri nsati wa muti ku dlawa homu ya nthokazi. Loko ku lovile n'wana wa mufana ku dlawa mbuti ya xinuna kasi loko kuri n'wana wa nhwanyana ku dlawa mbuti ya xinsati. Swifuwo hinkwaswo leswi swi dlayeriwa nyangweni wa yindlu leyi a humeke eka yona loko a ya swilahlweni. Khale nyama ya kona a yi nga swekiwi a yo oxiwa kunene ku kala yi ku bii! Hambu mari marhumbu ni swa le ndzeni hinkwaswo a swi oxiwa swi nga kamiwangi. Marhambu wona a ma nga pfumeleriwi ku dyiwa hi timbyana kambe a ma hisiwa kunene. Masiku lawa nyama ya swekiwa na timbyana ta dya marhambu. Byalwa hinkwabyo byi fanele byi nwiwa nakambe a byi pfumeleriwi ku tumbetiwa. Ntirho hinkwawo wu rhangeriwawa hi ntukulu, nakambe loko swi herile hinkwaswo vanhu va hlanganisiwa va byeriwa lexi xi nga dya mufi.

Ntukulu u suka a tivisa na ku khensa vanhu, va nyikiwa byalwa va nwa hi ku ya hi tintanga ta vona. Loko byalwa lebyo tala byi herile vanhu va hlengeletana ndhawu yin'we kutani va nwa khuwana ro hetisela vari ndhawu yin'we. Loko swi herile van'wana vanhu va hangalaka ku sala va ndyangu vari kona emutini.

5.4 KU KOKA RIHLAMPFU NI NKOKA WA SWONA

5.4.1 XIKONGOMELO XA KU KOKA RIHLAMPFU

Eka ripfumelo ra Vatsonga loko munhu a lova moya wa yena wu tekiwa wuri kona ehandle ka muti naswona ku tshemba leswaku wa karhi wu rhendzelekarhendzeleka na nhova kumbe wu tshamile henhla ka sirha. Ku koka rihlampfu ku ngenisa moya lowu tsendzelekaka mananga emutini. Hi ndlela leyi ku tshembiwa leswaku loko rihlampfu ri kokiwa ri vuya ekaya mufi u vuye ekaya.

5.4.2 MALULAMISELO YA NTIRHO WO KOKA RIHLAMPFU

Endzhaku ka lembe ku sukela loko mufi a lahliwile, maxaka ma tlhelela eka mungoma loyi va hlalhuveke eka yena loko va lava leswi nga dlaya mufi. Xikongomelo xa vona i ku lava ku tiva kuri va fanele ku tirha hi ndlela yihi ntirho wo koka rihlampfu.

Xin'wana lexi va faneleke ku xi tiva i munhu loyi a fanelake ku tirha ntirho wa kona na maswekelo ya byalwa bya kona. Va tlhela va lava ku tiva loko sirha ri nga fanelangi ku endliwa swa vuloyi loko mufi a nga fangi hi rifu ra ntumbuluko. Loko mufi a nga lovangi hi rifu ra ntumbuluko sirha ra yena ri ta tirhiwa hi mirhi hi xikongomelo xo tlherisela eka loyi a nga koxa vutomi bya yena. Hakanyingi khale a va nga tshembi leswaku munhu wa lova ku ngari na vuloyi byi khumbhekaka. Rikhotso (1987:37) u boxa leswaku:

Loko rifu ri humelela a ku khorwiwa leswaku munhu yoloye u lo loyiwa kumbe ku n'wi fula. Maxaka ya munhu yoloye a nga lova loko ya twa rifu ya fika emutini hi ku tlhava mukhosi kumbe ku ba

nkalanga. Van'wana va tinsasanha.

Loko hinkwaswo swi ri kahle n'anga yi ta va byela kuri va ya mahlweni ni ntirho. Loko sirha ri giriwile n'anga yi ta rihisa loyi a nga biwa hi tinhlole endzhaku ka sweswo ntirho wu nga ya mahlweni.

5.4.3 KU SWEKIWA KA BYALWA

Maxaka ma hlenga mavele ku nyiketa loyi a feriweke ku sweka byalwa. Musweki wa byalwa u fanele ku va wansati, hahani kumbe makwenu wa xinsati loyi a nga velekiki. Loyi a ha yaka masikwini ya yena a nga pfumeleriwi ku sweka byalwa lebyi. Loko byalwa lebyi byi khomakhomiwa hi lava va nga pfumeleriwangiki byi ta dzunga. Loko byalwa byi vupfile va rixaka hinkwavo va hlangana hi siku leri vekiweke va koka rihlampfu.

5.4.4 MAKOKELO YA RIHLAMPFU

Ntirho hinkwawo wo koka rihlampfu wu rhangeriwa hi ntukulu loyi a vaka a hlawuriwile ku endla ntirho lowu. Nimixo vanhu va pfuka va ya sirheni na ximbitana xa byalwa na mfuku ya fole na nceka wo basa paa! Vanhu va hlakulela sirha na ku kukula, ximbitana xa byalwa xi vekiwa tinhlokweni. Etinhlokweni ta sirha ku tlhomiwa swidzandzana swimbirhi swi yima tani hi khorho. Ku tsemiwa xicekana eka nceka lowukulu xi boheleriwa eka swidzandzana leswi swi yimela nyangwa wa ku huma hi wona. Vanhu hinkwavo va tshinelela sirha ngopfungopfu vana va mufi ni vatukulu. Loyi a hlawuriweke hi mungoma u teka fole na ndzheko a chela fole hansi swin'we ni byalwa a karhi a vulavulela a ku:

"Hi mina ximanimani (a tivula vito) loyi mi hlawuleke leswaku
a ta mi teka, fole hi leri (a karhi a chela hansi), ni byalwa hilebyi

mi tima torha (a ri karhi a ka hi ndzheko a chela hansi),
mi nga aleri nhoveni a hi yeni mutini mi ya tshama ni ndyangu
wa n'wina, mi wu hlayisa."

Rin'wana fole ri nga cheriwa henhla ka nceka a ri karhi a vulavula a ku:

"Tshamani kwatsi laha cekeni hi ya mutini"

Loko swi herile vanhu va ba mikulungwani, ku vulavuleriwa vanhu vari karhi va phokotela mavoko. Byalwa lebyi seleke byi nwiwa kwalaho hi ndzheko va karhi va siyerisana. Loko va hetile ku nwa ximbitana xi fayeriwa henhla ka sirha xi siyiwa kwalaho. Loyi a hlawuriweke ku koka rihlampfu u bohelela xidzandzana eka nceka lowu wu nga cheriwa fole, a rhendzeleka na sirha a ri karhi a koka nceka a ta hi le henhla ka rona a nghenisa nceka hilaha hansi ka swidzandzana swimbirhi leswi dzimiweke hilaha tinhlokweni. Vanhu hinkwavo laha sirheni va ta hluvula titanghu. Loyi a koka nceka u koka a rhangile mahlweni a nga languti ndzhaku, veri loko a languta ndzhaku mufi wa tlhela. Hambi loko a twa yini kumbe ku vona yini swa boha kuri a nga languti ndzhaku ku kondza va fika mutini, a nghena ndlwini. Loko a nghenile ndlwini u petsa nceka a wu veka eka xichalani lexi xi nga yimela swona. Lomu ndlwini ku tava kuri ni mbita ya byalwa lebyi byi nga ta nwiwa loko timpahla ti hangalasiwa hi xamundzuku ka siku. Loko mufi a ri wanuna a cinile ngoma, ku vakeriwa timbita timbirhi, yin'wana ya ku nwa loko vanhu va karhi va cina hoko.

Loko vanhu va dyile, loko mufi a ri wanuna wo yimba, majaha ma kombela hosi kumbe tindhuna kuri va cina hoko. Va longana va yima nyangweni ya yindlu ya mufi va cina hoko va karhi va nwa byalwa lebyi nga mbiteni ku kondza byi hela.

5.5 KU HANGALASA NKOSI

5.5.1 KU HANGALASA TIMPAHLA

Siku leri tlandamaka siku ro kokiwa ka rihlampfu, ntukulu loyi a rhangeleke nkhuvo wo koka rihlampfu u pfuka nimpundzu a humesela timpahla ta mufi hinkwato ehandle. Timpahla tiphakeriwa vana va xinuna loko a ri tatana loyi a loveke. Vatukulu na vona va pfumeleriwa ku hlawula timpahla ta kokwana wa vona. Leswi hinkwaswo swi endliwa vanhu vari karhi va ti nwela byalwa. Loko a ri manana loyi a loveke timpahla ta yena ti phakeriwa vana va yena va xinsati, vatukulu na maxaka va kwala mutini.

5.5.2 KU HANGALASA XIVALA XA TIMBUTI NA TIHOMU

Loko vanhu va hetile ku hangalasa timpahla ta mufi,va ya xivaleni xa timbuti.Timbuti ti phakeriwa vana va xinuna loko tiri ta tatana. Loko swi herile vana va xinsati va nyikiwa mbuti yin'weyin'we ya milandzu. Vatukulu va xinsati ni va xinuna na vona va ta nyikiwa mbuti yn'weyin'we hi ku landza nhlayo ya tona. Loko timbuti ta kona ti nga hlayanga vatukulu va ta nyikiwa mbuti yin'we ya milandzu. Vana va phakeriwa hi ku ya hi vukulu bya vona. N'wana wa mativula hi yena a nyikiwaka swo tala ku hundza lavan'wana. Loko mufi a ri ni vavasati vo tala vana va ta phakeriwa hi ku ya hi tinyimba ta vona. Loko timbuti ni swin'wana swifuwo leswitsongo swi herile ku yiwa eka ntshanga ra tihomu. Tihomu na tona tanihi swin'wana swifuwo ti phakeriwa vana va xinuna ntsena. Lonkulu u nyikiwa to tala ku tlula lavantsongo. Loko un'wana exikarhi ka vona a lovotiwile, van'wana va ta rhanga va nyikiwa tihomu timbirhi yena a nge si nyikiwa nchumu. Swilo hinkwaswo swi ta fambisiwa hi ku landza leswi mungoma a nga va byerisa xiswona.

5.5.3 KU PANDZA NDZHAKA

Wansati wa noni u fanele a tikomba leswaku u swi kotile ku tihlayisa ku sukela loko nuna wakwe a lovile. U nghanisiwa endlwini ya nuna wakwe, enyangweni ku vekelewa matlharhi ya nuna wakwe lawa ma nga tirhiwa hi timhamba leswaku va ta kambela hi wona loko a tlurile nawu na ku phungela a etlela ni van'wana vavanuna. Wansati loyi u languteriwa ku tlula matlharhi lama vekiweke nyangweni vanhu hinkwavo va n'wi hlalerile. Loko a nga wi u fanele a ya masikwini a hlamba a nga yimi ku sukela kwalaho a nga fanelangi ku tlula swileriso leswi a byeriweke swona hi mungoma. Loko a huma kahle ku nga humelelangi nchumu vanhu lava va nga kwalaho ndlwini va ta ba mikulungwani.

Vapapakulu, vapapatsongo ni vatukulu hinkwavo va tshama sangwini. Ntukulu loyi a rhangelaka ntirho u ka mati hi ndzheko a ma nyika noni leswaku yi nyika munhu loyi yi lavaka ku nghena na yena ndlwini ya yena. Loko wanuna a amukela ndzheko wa mati a tlhela a hlamba swi vula leswaku u amukerile noni leyi kuva nsati wa yena. Van'wana va hlamusela kuri noni loko yi lava ku pandziwa ndzhaka, va nga yi vutisa kuri loko n'wana a vabya u ta byela mani. Loyi a boxaka yena swi vula kuri hi yena loyi a n'wi hlawulaka leswaku a ta n'wi pandza ndzhaka.

Loko wansati a nga swi lavi ku pandziwa ndzhaka u vula leswaku u ta byela n'wana wa yena wa mufana hambu loko a hari ntsongo. Leswi hinkwaswo swi endlwa vanhu hikwavo vari karhi va swi twa na ku swi vona. Wansati loyi wa swi kota ku ganga ntukulu leswi a swi pfumelerwa hi Machangana ya khale. Van'wana vari noni u nyiketa mati eka loyi a n'wi gangaka. Kasi van'wana va boxa leswaku noni a nga kota ku nyiketa nhonga ya nuna wakwe loyi a loveke eka loyi a lavaka leswaku a n'wi pandza ndzhaka. Loko wanuna a nyikiwa nhonga ivi a veka ehansi swi vula leswaku a nga lavi ku nghena ndlwini kambe

loko a yi amukela a yi khoma swi vula kuri u ta hlayisa ndyangu wa mufi kambe a nge ngeni ndlwini ya yena.

5.5.4 WANUNA LOYI A FERIWEKE HI NSATI

Loko wanuna a feriwa hi nsati swa boha kuri a tshama a nga hlangani ni wansati. Loko nkhuvo wa ku koka rihlampfu wu herile, wanuna loyi u fanele a laveriwa hlatswana leswaku a ta pfuxa xitiko xa hahani wa muti. Hakanyingi ku laviwa ndzisana ya mufi kumbe n'wana wa buti wa mufi yi nga hlatswana ya mufi. A swi nga tsakeriwi leswaku wanuna loyi a loveriweke a ya teka kun'wana nsati wo kala a ngari wa rixaka leri ku humaka nsati wa yena loyi a hundzeke misaveni. Hikuva vana na nhundzu ya mufi swi fanele swi hlayisiwa hi munhu wa rixaka ra mufi.

5.6 MILAWU LEYI FANELEKE KU LANDZELERIWA LOKO KURI NA RIFU

I ntirho wa lavakulu ku vona kuri lavatsongo a va weli eka khombo ro tlula milawu ya ku landzelela swiyila leswi fambelanaka ni rifu. Hi kuma leswaku ku ni swiyila swo tala leswi vanhu va talaka ku swi honisa ni ku swi tlula loko endyangwini va hlanganile ni rifu. Loko munhu a tlurile milawu ya rifu hi kuma leswaku u hlangana ni khombo ra makhuma. Yin'wana ya milawu leyi munhu a faneleke ku ka a nga yi tluli loko kuri ni rifu endyangwini hi leyi landzelaka:

5.6.1 MILAWU KUMBE SWIYILA

5.6.1.1 Loko ku fiwile endyangwini Vatsonga/Machangana va boxa leswaku masangu ya fanele ya songiwa. Hi marito man'wana swi vula leswaku swirho swa ndyangu a swi pfumeleriwi ku tinghenisa eka swa masangu hi nkarhi lowu ku nga ni nkosi endyangwini wa ka vona. Hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga/Machangana hileswaku swa yila ku nghena emasangwini ku nga si

xuviwa. Ku fanele ku laviwa n'anga ku xuva leswaku swilo hinkwaswo swi vuyela ematshan'wini ya swona. Endzhaku ka loko ku xuviwile swirho swa ndyangu swi tava swi tshunxekile ku nghena nakambe emasangwini.

Loko ku hundzile emisaveni nhloko ya muti, nsati wa yena u fanele ku zila lembe hinkwaro. Swi tano ni loko ku lovile nkozikazi, nuna wa yena u fanele a zila lembe hinkwaro. Muferiwa u boheka ku tshamisa sweswo a nga ti ngenisi eka timhaka ta masangu ku fikela loko ku ta endliwa timfanelo hinkwato to n'wi hluvula ni ku koka rihlampfu. Endzhaku ka sweswo hi kona ku nga ta landzela mhaka yo pfluxa xitiko.

5.6.1.2 Swirho swa ndyangu a swi fanelangi ku ambala mpahla ya mufi loko ku nge si hluvuriwa ni ku endla timfanelo hinkwato to rila mufi. Hi ndlela yin'wana mpahla yi fanele yi hlayisiwa ku fikela nkarhi lowu ringanaka lembe. Loko ku herile lembe ku tava ni ntirho wo hangalasa nkosi ni ku koka rihlampfu. Siku leri tlandlamaka siku ro koka rihlampfu vandyangu kun'we ni maxaka va avelana mpahla ya mufi.

5.6.1.3 Nawu wun'wana wa nkoka hileswaku loko xirho xin'wana xa ndyangu xi kumeka xi ngari kona hi nkarhi wa nkosi loko xi ta vuya xi fanele ku natswisiwa murhi kuri ndlela yo a va xiphemu xa leswi nga humelela kwala ndyangu. Hi ndlela yin'wana vakhale va tshemba leswaku loko xirho xa ndyangu xi nga natswi murhi xi ta landzeleriwa makhombo. Leswi swi yelana swinene ni loko xirho xa ndyangu xi nga si tivisiwa rifu Vatsonga/Machangana va tshemba leswaku munhu yoloye a nga hlangana ni makhombo yo hambanahambana.

5.6.1.4 Loko munhu a huma nkosini a nga pfumeleri ku khoma n'wana hikuva wa hisa. Ku nyama loku a nga na kona ka nkosi ku nga endla leswaku n'wana a hisa miri ni ku khomiwa hi mavabyi yo hambanahambana.

5.6.1.5 Wun'wana nawu lowu wu faneleke ku landzeleriwa swinene i ku sivela wanuna kumbe wansati loyi a sukeriweke ku hluvula nala nkarhi wu nga si fika. I ndzukano ni xiyila lexikulu ku tihluvula nala hi wexe. Munhu loyi a loveriweke hi nsati kumbe nuna swa boha kuri a boha nala a komba ku xixima murhandziwa wa yena hi ku n'wi rila. Loko a tsema nkarhi lowu vekiweke wo rila hi ku teka kumbe ku tekiwa wa khuma va kombisa leswaku a nga penga.

5.6.1.6 Vanhu va fanele ku xuviwa loko va huma masirheni hikuva va nyamile. Hi ndlela yin'wana vanhu va fanele ku hlamba mavoko hi mati lama nga xuviwa hi murhi kuri ndlela yo tibasisa eka xinyami lexi va nga na xona hikuva va huma eswilahlweni.

5.6.1.7 Loko munhu a ya masangwini ni noni leyi nga ambala nala a swi pfumeleriwi hikuva a nga si basisiwa. Hileswaku wa hisa ni kuva a nga basangi. Leswi swi nga vanga mavabyi lama ma nga ta hetelela ma n'wi peta nhloko. Loko wanuna a tinghenisa eka masangu ni noni a nge si heta ku rila nuna ni ku pandziwa ndzhaka hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga/Machangana u ta fa.

5.6.1.8 Vakhandli va nhlonge a va fanelangi ku dya swakudya swa le nkosini va nga n'wangi mati lama xuviweke hikuva va ta khuma ni ku vabya.

5.6.1.9 Loko vanhu va tswariwile vari mahahlwa ivi ku hundza un'wana emisaveni loyi a nga sala a nga pfumeleriwi ku rila. Ku rila ka yena ku ta heta vutomi bya yena hikuva yena ni hahlwa leri hundzeke i munhu un'we. Loko va hari khwirini ra mana wa vona a va avelana swilo hinkwaswo hikokwalaho no tswariwa va tswariwile siku rin'we.

5.6.1.10 Loko munhu a ri muyimani a nga pfumeleriwi ku ya nkosini hikuva a nga humeriwa hi khwiri. Hi ndlela yin'wana ku nyama loku ku nga wela ndyangu lowu nga sukeriwa ku nga wela n'wana loyi a nge si velekiwaka ivi a vabya a lova a nge si velekiwa.

5.6.1.11 Vana lavatsongo a va pfumeleriwi kuva xiphemu xa nkosi hikuva xiyimo lexi xi nga va onha miehleketo. Hileswaku hi ku landza xintu va ta byeriwa leswaku munhu loyi a hundzeke u vhakile ko karhi ku fikela laha a nga ta humela ra makumu emihleketweni ya vona. Vakhale a va nga tsakeri ku onha miehleketo ya vana hi kuva vava xiphemu xa rifu. Loko ntsumbu wa munhu loyi a nga hundza emisaveni wu hundza hi xitarata lexi va tshamaka eka xona a va boheka ku nghena etindlwini va tumbela. Hileswaku rifu a ri xiximiwa swinene.

5.6.1.12 Munhu a nga pfumeleriwi ku komba sirha hi ritiho. Hi ndlela yin'wana munhu u fanele ku xixima sirha hikuva munhu loyi a etleleke u ni ntikelo ku tlula ni loyi a hanyaka.

5.6.1.13 Wun'wana nawu lowu nga khoma ndhavuko wa Machangana hileswaku loko ku fiwile a ku rimiwi. Hileswaku migingiriko hinkwayo ya yima ku fikela loko mufi a lahliwa. Leswi a kuri ku komba xiximo eka mufi.

5.6.1.14 Vanhu a va fanelangi ku holova loko ku fiwile hikuva swi vangela mabadi. Hi ndlela yin'wana nawu wa muxaka lowu wu hlohlotela vun'we loko vanhu va langutanile ni rifu. Leswi swi vula leswaku rifu ri fanele ri xiximiwa hikuva hi ndhavuko wa Machangana very rifu ra hlanganisa.

5.6.1.15 Vanhu va fanele ku papalata ku longa swakudya swa le nkosini. Nawu wu tshikelela ni ku kondletela vumunhu hikuva van'wana vanhu a va chavi ku yiva swakudya swa le nkosini ivi vakhandli va nkosi va sala va kayivela

swakudya.

5.6.1.16 Loko munhu a cела sirha kumbe ku seletela sirha a nga fanelangi ku nyiketa un'wana foxolo kumbe piki hikuva va nga tshuka va vavisana hi swona. Munhu loko a twa a karhele u veka ehansi handle ku vula swo karhi.

5.6.1.17 Munhu a nga pfumeleriwi ku tshama henhla ka sirha. Nawu lowu wo hlohlotela kuva vanhu va xixima masirha.

5.6.1.18 Vana lavatsongo a va pfumeleriwi ku vona mufi hikuva va nga hahama nivusiku hikuva munhu loyi a feke u ni ntikelo ku tlula munhu loyi a hefemulaka.

5.6.1.19 Vanhu a va pfumeleriwi ku susa nhundzu leyi nga vekiwa henhla ka sirha. Leswi swi hlohlotela kuva vanhu va xixima masirha hikuva a va ta tshama vari karhi va ya teka swilo leswi va swi dingaka. Khale ka malembe vanhu a va teka nhundzu yo fana ni matarasi ya mibedwa va ya veka henhla ka sirha. Kuri mhaka ya leswaku n'winyi wa wona u ta pfuka a etlela eka wona ku ya hi ku tshemba ka vona.

5.6.1.20 Vanhu a va nga pfumeleriwi ku rhwala mavoko hikuva ku rhwala mavoko I xikombiso xa leswaku ku humelerile nkosi emutini. Nawu lowu a wu hlohlotela vanhu ku tiyisela swiyimo na loko swi tika leswaku va tiyisela va nga kombi ku kurhala.

5.6.1.21 Vanhu a va pfumeleriwi ku endzela eswilahlwini nkarhi wun'wana ni wun'wana. Vanhu va pfumeleriwa ku endzela eswilahlwini nimixo ni namadyambu ntsena.

5.7 KU HUMA MUNGOMA

Xikongomelonkulu xo huma mungoma i ku lava ku tiva lexi nga dya mufi, hikuva khale Vatsonga/Machangana a va nga tshembi leswaku munhu wa hundza emisaveni ku ngari ni noyi a nga hoxa xandla. Hileswaku rifu rin'wana na rin'wana a ri tekiwa ri vangiwa hi valoyi. Hileswaku a nga pfumeri kuri munhu wa lova a nga loyiwangi hi munhu. Leswi swi seketweriwa hi Junod (1977:57) loko a ku:

Mafu hinkwawo ni mavabyi hinkwawo vanhu va anakanya leswaku ma tisiwa hi van'wana, hikwalaho va hlahluva ku tiva rixaka ra mavabyi. Hikwalaho loko munhu a fa va ya vitana vanyamusoro lava nga kona etikwerni lava va va tshembeke ngopfu eku a ta tivisa loyi a nga dlaya xaka ra vona.

Ku huma mungoma ku endliwa vanhu lava nga ya nkosini va nga si hangalaka. Ku ya lavisisiwa lexi xi nga dlaya mufi ndzhaku ka siku rin'we kumbe mambirhi loko a hundzile misaveni. A ku laviwa n'anga leyi tshamaka kule naswona loyi a nga tiviki swa muti kumbe ndhawu. Loko n'winyi wa muti a ri yena a nga lova ku famba vapapakulu kumbe vapapatsongo na vamalume. Leswi va nga ta swi kuma va ta swi vikela ndyangu hi siku ra byalwa bya timhisi.

5.8 NKATSAKANYO

Ndzima ya 4 yi kanerile hi ntalo malahlele. Laha ku khumbiwile malahlele ya n'wana wa ku onhakeriwa; ricece leri nga si milaka meno; nhwana; jaha; nhloko ya muti; wansati wa muti na hosi ya tiko. Ku tlhele ku kanerwa hi byalwa bya timhisi; ku koka rihlampfu ni nkoka wa swona; ku hangalasa nkosi ni timpahla ta mufi; ku pandza ndzhaka. Ndzima yi hetelela hi ku kanela hi milawu kumbe

swiyila leswi faneleke ku tikeriwa enhlokweni loko ku humelerile nkosi endyangwini; ni ku huma ka mungoma.

NDZIMA YA 6

6. KU DLAYISETA

6.1 MANGHENELO

Ndzavisiso lowu kanerile hi milawu kumbe swiyila leswi khumbaka rifu. Eka ndzima leyi hi katsakanya timhaka hinkwato ta ndzavisiso ivi hi tlhela hi nyika ni swibumabumelo leswi nga landzeleriwaka hi vadyondzi na vulavisisi lava nga tsakelaka ku yisa emahlweni ndzavisiso lowu.

6.2 NKATSAKANYO

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku loko rifu ri nghena emutini vaferiwa va fanele ku landzelela milawu ni swiyila leswi fambelanaka na rona ku papalata mavabyi ni makhuma. Hi swi vonile eka xitsalwana lexi leswaku ku honisa milawu swi ngenisa vanhu eka khombo ro pfimba milenge laha loko swi nga tshunguriwi hi nkarhi swi nga koxaka ni vutomi bya muhonisi. Xin'wana hi dyondzeke eka ndzavisiso lowu i mhaka ya leswaku rifu ri fanele ri xiximiwa.

Xitsalwana lexi xi swi vekile rivaleni leswaku vutomi byo tlula milawu byi tisa ku getsela ka meno. Leswi swi vula leswaku vanhu va fanele va zila hilaha nawu wu vulaka hakona loko va loveriwile hi varhandziwa va vona. Matikhomelo lamanene ya ta endla leswaku vanhu va kula va lalama kuri hava nxungeto wa mavabyi lama fambelanaka ni ku tlula nawu wa rifu.

Hi tlhele hi dyondza leswaku vanhu va fanele ku lahla varhandziwa va vona hi ku landza swiyimo swa vona endyangwini. Loko munhu lontsongo a hundza misaveni a nga tekangi kumbe ku tekiwa a nga lahliwa ku fana ni munhu

un'wana ni un'wana. Ku fanele kuva ni ku lahela kuri a nga vuyi hi xivumbeko xa swikwembu ku ta koxa nsati kumbe nuna.

Xin'wana i dyondzeke hi mhaka ya leswaku n'wana lontsongo a nga pfumeleriwi ku lahliwa eswilahlwini ku fana ni lavakulu. U lahliwa emikoveni. Kasi hosi ya tiko yona a yi lahliwa bakweni naswona nkosi wa yona a wu ri xihundla.

6.3 SWIBUMABUMELO

Hi nga bumabumela leswaku vadyondzi ni valasisi va nga hoxa tihlo eka swin'wana swiyila leswi ndzavisiso lowu wu nga swi khumbangiki. Xin'wana xibumabumelo hileswaku swi ta saseka loko Ndzawulo ya Dyondzo yi nga tekela enhlokweni timhaka ta mfuwo wa rixaka loko va kunguhata silabasi ya vona. Ku tsan'wiwa ka timhaka ta mfuwo wa rixaka swi tisa nxungeto wa vutomi eka rixaka ngopfungopfu vantshwa lava va nghena enkhombyeni hi mpfumaleko wa vutivi mayelana ni swiyila kumbe switandzhaku leswi nga kona loko munhu a honisa swiyila. Vana va fa va nga si mila na mena hikokwalaho ko ngenela timhaka ta vantswatswi.

Hi nga tlhela hi bumabumela kuri vantshwa a va fanele ku papalata timhaka ta swa masangu ku fikela loko va ringanerile ku teka ni ku tekiwa. Valavisisi van'wana va nga lavisisa hi mavabyi yo hambanahambana lama fambelanaka ni swa masangu va ri karhi va languta ngopfungopfu ririmi ni ndhavuko wa Vatsonga/Machangana.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Anderson, A. 2009. **Zion and Pentecost: The Spirituality and Experience of Zionist/Apostolic Churches in South Africa**. Pretoria: University of South Africa.

Babane MT & Mapindani A. 2012. **Proverbs- A dominating tool: A critical Appraisal of Phallocentric behavior in Xitsonga/Xichangana culture**. Southern African Journal for Folklore Studies, 22(2): 9-17.

Baloyi L & Makobe-Rabothata, M. 2014. **The African Conception of Death: A Cultural Implication**.

Banana, C.S. 1992. **Come and Share: An Introduction to Christian Theology**, Gweru, Mambo Press.

Bornhart C.L. & Bornhart. 1993. **The World Book Dictionary**, William H. Nault Publishers. Chicago

Benhart, P. 1993. **South African Dictionary Intermediate phase**. Swaziland: Boleswa Publishers Pty (Ltd).

Boonzaaier, D. 2000. **Culture of South Africa** – History, people, clothing, traditions, women Rituals Barred women from work involving cattle Daeth and Afterlife The Geography of South Africa in a changing world

Clarence L (ed.), 1993. **The World Book Dictionary Vol.1**, William H, Nault Publishers. London

Hartman P. 1991. **Aspects of Tsonga Law**. Promedia Publishers Pretoria.

Heese, M & Lawton R. 1988. **The New Owl Critic: An Introduction to Literary Criticism**. Pretoria: Nasou/Via Afrika.

Idowu E.B. 1973. **African Traditional Religion**. New York: Orbis, Maryknoll.

Junod H.P 1977. **Matimu ya Vatsonga**. Braamfontein: Sasavona Publishers.

Kruger, L. 2005. **Pasadena Star-News Obituaries**. Legacy Com. Published in Pasadena Star- News

Lodge, T. 1988. **Taboo or Not Taboos?** The hamlet Studies. An International Journal of Research on the Tragedie of Hamlet. Hamlet Studies Vol X.

Magubane, P. 1998. **Vanishing cultures of South Africa: changing customs in a changing world**. Johannesburg: Struik Publishers.

Magwaza, T. 1999. **Function and Meaning of Zulu Female Dress: A Descriptive Study of Visual Communication**. Unpublished MA Dissertation. Durban: University of Natal.

Manganye, N.N 2011 **Indigenous Tsonga Children's game-songs**, Unpublished MA dissertation, Pretoria: University of Pretoria.

Maposa R.S. 2001. **Crossculturalism in Schools**. Reflections on Multicultural Education in Zimbabwe, Saarbrucken: LAP.

Marhanele M.M. 2016. **Tihlungu ta Rixaka**. Polokwane: Timbila Publishing.

Mathebula M 2013. **800 Years of Tsonga History**. Burgersfort, South Africa: Sasavona Publishers.

Mathumba D.I. 2000. **Salanguages.com/unesco/Xitsonga.htm**. Accessed on 12 June 2016.

Mazrui, A. 1988. **The African Conditions**. New York: Cambridge University Press.

Mbiti J.S 1975. **Introduction to African Religion**, Heinmann Publishers. Oxford

Morne K & Rauch R. 1997. **NTC's Dictionary of Literary Terms**. United States of America: NTC Publishing Group.

Mugovhani, N.G, Mapaya M.G, Molapo R & Ramaite E (Eds.). **In Cultures of Limpopo** Volume 1. Thohoyandou: University of Venda Press.

Mushwana A & Chauke M.T. 2015. **Naming Practices among Vatsonga: The Case of Naming of 'Characters' in Some of Thomas Hasani Chauke's Songs**. Journal of Sociology and Social Anthropology Vol. 6(3): 441-448.

Muyambo T.M & Maphosa, R.S 2013. **The Post - Burial Rite of Kusemendera Guwa in the indegeonous Ndau culture in Zimbabwe: Insights on Enulturation Theology**. Zimbabwe Ezekiel GUTI University.

Nuewman, W.L.1994. **Social Research Methods** (Second Edition). Boston: Allyn & Bacon.

Nkhwashu, D. 2011. **The use of Xitsonga at the University of Limpopo Turfloop Campus: A Sociolinguistics Analysis**, Unpublished MA Dissertation, University of Limpopo, Sovenga.

Nkuna, P.H. 2015. **Management of wisdom in Xitsonga proverbs Southern African Journal for Folklore Studies** Vol 25 No 1. P48-59

Norbeck, E. 1994. **Religion in human life: Anthropology views**. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Nxumalo, N.E. 2000. **The status and role of Minority African Languages in South Africa's New and democratic Language Policy**. Unpublished Doctoral Thesis. University of Limpopo.

O'Brien, S.T & Schahenan R 2003. **Voices from the Continent Aritrea**. African World Press.

Parkes, C.M, Laungani P & Young B (Eds). 1997. **Death and bereavement across cultures**. London: Routledge.

Phiri Zampi, S.J. 2001. **Inculturating African Widowhood Rites**. Unpublished MA Dissertation. Cape Town: UCT.

Rikhotso, F. 1985. **Tolo a nga ha vuyi**. Morija Lesotho: Morija Printing Works.

Schwartz, M.J. 1988 **Find A grave Memorial**. University of Chicago Press.

Rogers, W. 1990. **Obituaries, Cemeteries & the Dead**. Denver Public Library History Genealogy.

Taylor, J.V. 1963. **The Primal Vision: Chirstiana Presence Amidst African Religions**. London: SCM Press.

The World Book Encyclopedia (Vol.19) 1989. World Book Inc. London

Thorpe, S.A. 1998. **Primal Religions World wide**. Pretoria: University of South Africa Press.

Tsonga English Pocket Dictionary 2008. Sasavona Publishers. Braamfontein

Webster, M. 1983. **Third New International Dictionary of the English Language** Unabridged

Webusayiti <http://www.sahistory.org> yi fikeleriwiile hi 2016/08/12

Webusayiti <http://www.wikipedia.org/wiki/funeral> (Anonymous. n.a) yi fikileriwiile hi 2016/07/20